Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

„Азәрбајчан мәктәби"
журналына әлавә

1
1983

Scanned with CamScanner

ВЛАДИМИР МАЈАКОВСКИ.

[illegible stamp]

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

1954-ҹү илдән чыхыр.

ЈАНВАР—МАРТ
1983
№ 1 (113)

(МЕТОДИК МӘҸМУӘ)

Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијинин органы «Азәрбајҹан мәктәби» журналына əлавә

МҮНДӘРИҸАТ

Бөјүк достлуг 3

Карл Марксын анадан олмасынын 165, вәфатынын 100 иллији

Ш. Мәммәдов — Марксизм баниләринин фолклора даир фикирләринин өјрәдилмәси мәсәләләри 6

Методика вә иш тәҹрүбәси

Ҹ. Әлијева — Синтактик тәһлил фразеолокизмләр үзәриндә ишин тәшкили васитәләриндән бири кими 9

Е. Магсудов — Фонетиканын тәдрисиндә фолклор нүмунәләриндән истифадәјә даир 13

Һ. Гафаров — Фе'ли сифәтин тәдрисиндә шакирдләрин фикри фәаллығыны инкишаф етдирмәјин бә'зи мәсәләләри 17

Г. Бәхтијаров — X синифдә Һ. Ҹавидин «Сәјавуш» әсәринин тәдриси һаггында 19

З. Абдуллајев — Шакирдләрдә ифадәли оху техникасы үзрә баҹарыг вә вәрдишләрин инкишаф етдирилмәсинә даир 23

Б. Һәсәнов — Әдәбијјат дәрсләриндә синифдәнхариҹ оху материалларындан истифадә тәҹрүбәсиндән 27

М. Баһарлы — Мүасирлик әсас амилдир 32

Мүәллимин өзүнүтәһсилинә көмәк

Б. Әһмәдов — Дил тә'лиминин хүсуси методлары илә дидактиканын үмуми методлары арасындакы гаршылыглы әлагәјә даир 36

Бәдии әсәрләрин дили

Е. Тејмурова — Ҹүмләнин мәгсәдә көрә нөвләриндән истифадәнин услуби хүсусијјәтләринә даир 41

Нәзәри гејдләр

Е. Вәлијев — Азәрбајҹан дилинә рус дилиндән кечән сөзләрин сөздүзәлтмә имканлары һаггында 44

С. Тағыјева — Мүасир Азәрбајҹан дилиндә өртүлү-ачыг һеҹалар . 46

С. Шүкүров — Сәмәд Вурғунун педагожи фәалијјәти һаггында . . 48

Рус мәктәбләриндә Азәрбајҹан дили тәдриси

Н. Мәммәдова — Мәтнин охусу үзәриндә ишин башлыҹа истигамәтләри һаггында 52

Методик ирсимиздән

И. Бәкташи — Гәванди-әдәбијјә 54

Дидактик материаллар

IX—X синифләр үчүн имла мәтнләри 59

Бу китаблары охујун

Г. Талыбова — Авропа мәншәли сөзләрин лүғәти 63

С. Һүсејнова — Омонимләр лүғәти. «Ганадлы сөзләр» һаггында китаб 63

●

© «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 1, 1983-ҹү ил

Библиотека РНПБ №

«АЗЕРБАЙДЖАН ДИЛИ ВЕ ЕДЕБИЯТ ТЕДРИСИ»
(«Преподавание азербайджанского языка и литературы»)
Методический сборник. Приложение к журналу
«Азербайджан мектеби» — органа Министерства просвещения
Азербайджанской ССР, № 1 (113), 1983.

СОДЕРЖАНИЕ

Большая дружба 3

165-летие со дня рождения и 100-летие со дня смерти Карла Маркса

Ш. Мамедов — Вопросы изучения мыслей основоположников марксизма по фольклору 6

Методика и опыт работы

Ч. Алиева — Синтактический анализ как один из способов организации работы над фразеологизмами . . . 9

Э. Магсудов — К использованию примеров фольклора в преподавании фонетики 13

Г. Гафаров — Некоторые вопросы развития смысловой активности учащихся при изучении причастий . . . 17

Г. Бахтияров — Об изучении произведения «Сиявуш» Г. Джавида в X классе 19

З. Абдуллаев — К развитию умения и навыков по технике выразительного чтения у учащихся 23

Б. Гасанов — Из опыта использования материалов вне-классного чтения на уроках литературы 27

М. Багарлы — Современность — основной фактор . 32

В помощь самообразованию учителя

Б. Ахмедов — К взаимоотношению между собственными и общими методами обучения языка 36

Язык художественных произведений

Э. Теймуров — К стилистическим особенн..тям использования видов по цели предложения 41

Теоретические заметки

Э. Велиев — О словообразовательных возможностях употребляемых в азербайджанском языке слов, заимствованных из русского языка 44

С. Тагиев — Прикрытые — открытые слоги в современном азербайджанском языке 46

С. Шукюров — О педагогической деятельности Самеда Вургуна 48

Азербайджанский язык в русских школах

Н. Мамедова — Об основных направлениях работы над чтением текста 52

Из методического наследия

И. Бекташи — «Геванди — эдэбийя» 54

Дидактические материалы

Тексты диктантов для IX—X классов 59

Читайте эти книги

Г. Талыбов — Словарь слов европейского происхождения 63

С. Гусейнова — Словарь оммонимов. Книга о «Крылатых словах» 63

●

Адрес редакции: 370000, город Баку, ул. Низами, 58
Телефоны: 93-13-45, 32-37-33.
Город Баку, издательство «Коммунист» ЦК КП Азербайджана

БӨЈҮК ДОСТЛУГ

Кечән илин сонларында ССРИ-нин 60 иллик јубилеји ән кениш бејнәлхалг әһәмијјәтә малик бајрам кими гејд едилди. Бу бајрам, һәр шејдән әввәл, бүтүн совет вәтәндашларынын сарсылмаз иттифагыны, јенилмәз гүдрәтини, совет адамларынын Ленин вәсијјәтләринә, пролетар, сосиалист бејнәлмиләлчилији принсипләринә мөһкәм сәдагәтини бир даһа нүмајиш етдирди.

Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Ј. В. Андропов јолдаш јубилеј мүнасибәтилә кечирилмиш тәнтәнәли ичласдакы мә'рузәсиндә демишдир: «Совет адамларыны өлкәнин бүтүн милләт вә халглары арасында гаршылыглы һөрмәт вә достлуг, өз бөјүк Совет Вәтәнинә мәһәббәт, бејнәлмиләлчилик, башга өлкәләрин зәһмәткешләри илә һәмрә'јлик руһунда тәрбијә етмәк даими вәзифәдир, өз әһәмијјәтини һеч вахт итирмәјән бир вәзифәдир. Бу вәзифәни бүтүн партија вә комсомол тәшкилатлары, Советләр вә һәмкарлар иттифаглары, һәмишә јахшы бејнәлмиләлчилик мәктәби олмуш силаһлы гүввәләримиз јеринә јетирмәлидирләр. Бу, өлкәнин бүтүн тәдрис мүәссисәләринин күндәлик гајғысы олмалыдыр».

Партијамызын лидери Ј. В. Андропов јолдашын бу сөзләри кәнч нәслин коммунист тәрбијәси илә мәшғул олан бүтүн маариф ишчиләринин, о чүмләдән Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләринин дә гаршысында һәм мүгәддәс, һәм дә чидди вәзифәләр гојур. Бурадан нәтичә чыхарараг дил-әдәбијјат мүәллимләримиз јени нәслин бејнәлмиләлчилик тәрбијәсинә күндәлик гајғы көстәрмәли, бунун үчүн мөвчуд имканлардан даһа сәмәрәли вә тә'сирли шәкилдә истифадә етмәлидирләр. Мүәллим билмәлидир ки, о өз шакирдләрини јени типли шәхсијјәт—совет адамы кими тәрбијә едиб јетишдирмәкдә мүһүм симадыр. Өз бөјүк Вәтәнини севмәк, онунла фәхр етмәк һиссини шакирдләрә ашыламаг үчүн мүәллимин әлиндә бүтүн әсаслар вардыр. О даима нәзәрә алмалыдыр ки, совет адамларынын биркә јарадычы әмәји, гаршылыглы көмәји әсасында газанылмыш наилијјәтләримизи инандырычы, конкрет сурәтдә шакирдләрә чатдырмаг вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик тәрбијәсиндә тә'сирли васитәләрдәндир. Мүәллим шакирдләрә өјрәтмәлидир ки, милли мәнсубијјәтиндән, дил фәргиндән, һансы республикада, вилајәтдә јашамасындан асылы олмајараг Совет Иттифагынын һәр бир кушәси совет адамы үчүн вәтәндир. Идеја бирлији, мәнафе үмумилији онлары бир-бири илә доғмалашдырыр, дост вә гардаш едир. Бу, совет һәјат тәрзинин мүәјјәнләшдиричи инкишаф амилләриндән бирилир.

Чохмилләтли республикамызда да бејнәлмиләл үнсијјәтин, мә'нәви сәрвәтләр вә ән'әнәләр мүбадиләсинин јени формалары кетдикчә даһа кениш тәтбиг олунур, бејнәлмиләл тәрбијәнин формалары вә васитәләри зәнкинләшир. Мә'нәви тәрбијәнин актуал проблемләринә даир Бакыда кечирилмиш Үмумиттифаг елми-практик конфрансынын материаллары, Азәрбајчан КП МК-нын «Азәрбајчан зәһмәткешләринин гардаш совет республикалары зәһ-

мәткешләри илә бејнәлмиләл әлагәләрини даһа да инкишаф етдирмәк тәдбирләри һаггында» гәрары вә дикәр партија вә дөвләт сәнәдләри бу саһәдә чох бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бүтүн бунлар шакирдләрин бејнәлмиләл тәрбијәси ишинә ајдын истигамәт верир.

Өлкәмиздә бејнәлмиләл тәрбијәјә верилән бөјүк әһәмијјәт партија вә һөкумәтимизин Ленин милли сијасәтини дөнмәдән һәјата кечирмәси илә билаваситә әлагәдардыр.

ССРИ мүхтәлиф милләт вә халгларын монолит бирлијиндән тәшкил олунмуш гүдрәтли бир дөвләтдир. Бу милләт вә халглар инсанларын јени тарихи бирлијини—совет халгыны бәргәрар етмишдир. Бөјүк вәтәнимиздәки бүтүн сосиалист милләтләри бу халгын тәркиб һиссәсинә чеврилмишдир.

Он беш мүттәфиг, о чүмләдән ијирми мухтар республикада, он сәккиз мухтар вилајәт вә маһалда јашајан бүтүн милләтләр вә халглар ваһид гардашлыг аиләсиндә өз мадди вә мә'нәви имканларыны мүвәффәгијјәтлә ачыб көстәрирләр. Өлкәмизин халглары рус халгына хүсуси миннәтдарлыгларыны ифадә едирләр. Онун тәмәннасыз јардымы бүтүн республикаларын наилијјәтләринә гүввәтли тәкан верир. «Һәр һансы милләтдән олан милјонларла адамын һәјатына тәбии сурәтдә дахил олмуш рус дили өлкәнин игтисади, сијаси вә мәдәни һәјатында, онун бүтүн милләтләринин вә халгларынын бир-биринә јахынлашмасында, онларын дүнја сивилизасијасы сәрвәтләринә говушмасында мүстәсна әһәмијјәтли амилдир» (J. В. Андропов).

Ленин милли сијасәтинин ардычыл сурәтдә һәјата кечирилмәси нәтичәсиндә өлкәмиздәки бүтүн милләт вә халгларын игтисадијјаты илә јанашы, елм вә мәдәнијјәти, халг маарифи дә сәмәрәли бир инкишаф процеси кечирир. Бу просесдә ССРИ-нин бүтүн милләт вә халгларынын дилләри чох мүһүм рол ојнајыр. Һүгуг бәрабәрлији әсасында вә сәрбәст инкишаф едән, бир-бирини гаршылыглы сурәтдә зәнкинләшдирән бу дилләр сосиализм мәзмунунун сарсылмаз вәһдәти илә бирләшмиш милли мәдәнијјәтләрин тәрәггисинә хидмәт едир.

Инкишаф етмиш сосиализм шәраитиндә, өлкәмизин игтисадијјатынын ваһид халг тәсәррүфаты комплексинә чеврилдији, јени тарихи бирлијин—совет халгынын мејдана кәлдији бир вахтда рус дилинин коммунизм гуручулуғунда, јени инсан тәрбијә едилмәсиндә милләтләрарасы үнсијјәт дили кими ролу објектив сурәтдә артыр («Рус дили ССРИ халгларынын достлуг вә әмәкдашлыг дилидир» Үмумиттифаг елми-нәзәри конфрансын иштиракчыларына мәктубдан.)

Өлкәмиздәки һәр бир милләт вә халгын дилинин инкишафына партија вә дөвләт гајғысы көстәрилмәси һәмин дилләрә мәнсуб олан милләт вә халгларын тәрәггисиндә мүстәсна рол ојнамышдыр. Азәрбајчан дили дә сосиалист милләтләриндән биринин јүксәк дәрәчәдә инкишаф етмиш дилинә чеврилмишдир. «Ленин милли сијасәти Азәрбајчан дилинин әсл тәрәггиси үчүн мүстәсна дәрәчәдә әлверишли имканлар јаратмышдыр. Совет һакимијјәти илләриндә Азәрбајчан дили көрүнмәмиш зирвәләрә галхмыш, мүасир поезијанын вә нәсрин, елм вә техниканын, каркүзарлығын вә фәал ичтимаи һәјатын һәртәрәфли инкишаф етмиш дилинә чеврилмишдир» (Һ. Ә. Әлијев, Азәрбајчан јазычыларынын VII гурултајындакы нитгиндән). Азәрбајчан халгынын бөјүк мә'нәви сәрвәтләринин јаранмасында бу дил—ана дили әвәзсиз рол ојнамышдыр. Халгымызын јүз минләрлә нүмајәндәси бу дилдә тәһсил алыб јүксәк ихтисаслы мүтәхәссис кими әмәк мејданында өз һүнәрини көстәрмиш вә көстәрир.

Бөјүк рус јазычысы вә публисисти К. Паустовски көзәл демишдир: «Һәр бир шәхсин өз дилинә мүнасибәти әсасында онун тәкчә мәдәни сәвијјәси һаггында јох, һәм дә вәтәндашлыг ләјагәти барәдә тамамилә дүзкүн фикир јүрүтмәк мүмкүндүр». Шүбһәсиз ки, бу фикир инди дә өз

дәјәрини итирмәмишдир. Лакин о, мүасир дөврүмүздә бир гәдәр дә кениш мә'на кәсб етмишдир. Белә ки, инди мүхтәлиф милләтләрә мәнсуб олан һәр бир совет вәтәндашынын—чәмијјәтимизин јеткин үзвүнүн мәдәни сәвијјәсини, вәтәндашлыг ләјагәтини мүәјјән едән әсас амилләрдән бири дә онун һәм өз ана дилини, һәм дә бөјүк Вәтәнимиздә милләтләрарасы үнсијјәт васитәси олан рус дилини нә дәрәчәдә билмәси илә өлчүлүр. Милли дил-рус дили икидиллилији шәраитиндә һәмин дилләрин һәр икисиндән үнсијјәтдә мүвази сурәтдә истифадә олунур, даһа доғрусу, мүәјјән саһәдә, шәраитдә милли дилдән, башга бир саһәдә, шәраитдә исә рус дилиндән истифадәјә үстүнлүк верилир. Демәк, һәмин дилләрдән һәр биринин үнсијјәтдә өз јери, өз мөвгеји вар. ССРИ-дәки милләт вә халгларын дилләри гәтијјән бир-биринә гаршы гојулмур, онларын һамысы ејни һүгуглудур. Партија вә һөкумәтимиз бу дилләрин һамысынын инкишафы вә даһа да зәнкинләшмәсинә даима гајғы көстәрир. Өлкәмиздәки милләт вә халглар бир-биринин мә'нәви хәзинәсини даима зәнкинләшдирдији кими, бир-бирләринин дилләрини дә зәнкинләшдирмәјә мүәјјән тә'сир көстәрирләр. Сосиалист милләтләри вә халгларынын бөјүк достлуғу онларын дилләринин дә достлуғунда өз тәзаһүрүнү тапыр.

Scanned with CamScanner

Карл Марксын анадан олмасынын 165,

вәфатынын 100 иллији

МАРКСИЗМ БАНИЛӘРИНИН ФОЛКЛОРА ДАИР ФИКИРЛӘРИНИН ӨЈРӘДИЛМӘСИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Шамхәлил МӘММӘДОВ

Бакы, 19 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Даим чанлы, инкишафетдиричи характерә малик марксизм-ленинизм тә'лиминин орта мәктәбдә истәр ичтимаи, истәрсә дә тәбии-ријази фәнләрин тәдриси просесиндә өјрәтмәк зәрурәти «совет мәктәбинин дәрин идејалылығы—онун башлыча хүсусијјәти» (В. Н. Столетов) илә бағлы олуб, кәнч нәслин Маркс, Енкелс вә Ленин нүмунәсиндә тәрбијәсиндә әһәмијјәтли рол ојнајыр.

Орта мәктәбдә ичтимаи фәнләрин әсасларынын тәдриси просесиндә марксизм-ленинизм баниләринин програм материаллары илә бағлы олан, сәсләшән нәзәри ирсинин өјрәдилмәси шакирдләрин идракынын инкишафында, әгли тәрбијәсиндә, дүнјакөрүшүнүн кенишләндирилмәсиндә хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

Шакирдләр шифаһи халг әдәбијјаты илә һәлә кичик јашларындан тәмасда олурлар: лајла илә бој атыр, охшамаларла бөјүјүр, нағыл гәһрәманлары илә бирликдә камала долур, онларын нүмунәсиндә һагг-әдаләт. уғрунда мүбаризләр кими тәрбијә олунурлар. Һазырда мәктәбләрдә шакирдләрин фолклор үзрә образлы информасија мәнбәләри вә каналларынын кениш шәбәкәси јаранмышдыр. Бу образлы информасија боллуғу әсасында шакирдләрә фолклорун естетикасы, тарихи-идраки, тәблиғи-тәрбијәви вә әдәби-бәдии мәзијјәтләри үзрә билик мәнимсәтмәк зәрурәти мејдана чыхыр. Бу ишдә марксизм-ленинизм классикләринин фикирләринин өјрәдилмәси башланғыч мәнбә олмалыдыр.

Бир нечә илдир ки, БХР, МХР, АДР, ПХР, ССРИ вә ЧССР-ин педагог алимләри сосиалист өлкәләринин орта үмумтәһсил мәктәбләриндә ичтимаи фәнләр үзрә мәшғәләләрдә марксизм-ленинизм идејаларынын өјрәдилмәси проблеми үзәриндә чохтәрәфли тәдгигат апарырлар («Советскаја педагогика», 1981, № 4, сәһ. 143—147).

К. Маркс вә Ф. Енкелсин фолклорла бағлы фикирләрини дәрсдә, факултатив мәшғәләдә вә синифдәнхарич тәдбирләрдә ситат сечмәк, тезис һазырламаг, гыса мәзмуну өјрәнмәк, конспект тутмаг кими иш үсулларындан истифадә јолу илә мәнимсәтмәк мүмкүндүр.

К. Маркс вә Ф. Енкелс ајры-ајры мәгаләләриндә, фәлсәфә, сијаси игтисад вә елми коммунизм нәзәријјәсинә даир әсәрләриндә халг поетик јарадычылығынын мүһүм проблемләринә тохунмуш, фолклоршүнаслығын бә'зи көклү мәсәләләринә аид гијмәтли фикирләр сөјләмишләр. Марксизм баниләри халгы мадди вә мә'нәви сәрвәтләрин јарадычысы сајмыш, фолклору онун әсл јарадычылығы кими јүксәк гијмәтләндирмишләр.

Мүәллим шакирдләрә марксизм-ленинизм баниләринин шифаһи халг әдәбијјатына мүнасибәти һаггында мә'лумат верәркән тәхминән ашағыдакы мәзмунда информасија верә биләр: Маркс вә Енкелс һәлә кәнчлик илләриндән алман фолклоруну севмиш, дәриндән өјрәнмиш, халг әдәбијјатыны топламаг ишинә мүсбәт мүнасибәт бәсләмишләр. Белә ки, Карл Маркс алман халг маһныларындан ибарәт мәчмуә тәртиб етмиш, өзүнүн кәнчлик балладаларыны доғма фолклорун образлары илә чилаламышдыр.

Мүәллим шакирдләрин диггәтини белә бир факта чәлб етмәлидир ки, халгын мә'нәви сәрвәтинә мараг вә мејл Маркс вә Енкелсдә өтәри, кечичи олмамышдыр, марксизм баниләри фолклорла даим маракланмышлар. Тәчрүбә көстәрир ки, ашағыдакы мәзмунда мә'лумат шакирдләрдә емосијалар доғурур, онларда фолклора мејли оптималлашдырыр. Шакирдләр өјрәнирләр ки, К. Маркс мүтәфәккир кими мәшһурлашдығы дөврдә дә истираһәт саатларыны халг маһны вә нағылларына һәср етмишдир. О, гызларына јунан мифолокијасы, инкилис вә славјан нағылларындан доған фантастик тарихләр данышмыш, онларын әхлаги, әгли тәрбијәсиндә фолклора истинад етмишдир. Гызлары һәлә кичик икән Маркс узун јолу гысалтмаг үчүн онлара гәрибә сеһрли нағыллар данышарды, бу нағыллары Маркс өзү ујдурур, јолун галан һиссәсинин узун-гысалығындан асылы олараг, һадисәләри каһ узадыр, каһ да гысалдырды, ушаглар да ону динләркән јорғунлугларыны унудурдулар (Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр. Бакы, Азәрнәшр, 1960, сәһ. 75).

О, һәм дә көзәл нағылчыдан диггәтли динләјичијә чеврилэр, мәшһур мүғәнни Ж. Риссенин ифасында Ирландија халг маһныларыны динләмәји даһа чох севәрди (Русское народное поэтическое творчество, М., изд-во «Высшаја школа», 1978, сәһ. 31).

К. Маркс фәлсәфәјә, сијаси игтисада вә елми коммунизмә аид әсәрләриндә, мәгалә вә мәктубларында, нитг вә сөһбәтләриндә шифаһи халг әдәбијјатынын (тәкчә алман фолклору дејил, скандинав сагалары, Ирландија маһнылары, рус былиналары вә гәдим јунан әсатирләри дә онун үчүн гијмәтли мәнбә вә материал олмушдур) ән'әнәви образлардан истифадә етмишдир.

Дәрсликдә аталар сөзләри вә мәсәлләрдән бәһс олунан һиссәдә Низами, Нәсими, Фүзули, Вагиф, Сабир кими классикләрдән тутмуш совет дөврү сәнәткарларымыза гәдәр шаир, әдиб вә драматургларын фолклорун бу жанрындан истифадә етдији гејд олунмушдур. Нағыл вә дастан жанры һаггында данышыларкән дә фолклорун әдәбијјат вә инчәсәнәтә тә'сири мәсәләсинә тохунулур. Мүәллим шәрһи заманы гејд едә биләр ки, халг поетик јарадычылығынын мүтәрәгги-ичтимаи характерини, ингилаби мүбаризә тәчрүбәсиндә һәрәкәтверичи ролуну, онун реалист вә романтик мотивләрини јүксәк гијмәтләндирән марксизм баниләри, тәбии ки, јазычылары фолклор ән'әнәләринә, халг поезијасы принсипләринә јахынлашмаға чағырырдылар.

Бу мәзмунда мә'лумат фолклорла әдәбијјатын гаршылыглы әлагәсинин үмумдүнја әдәби просеси үчүн тиположи бир ән'әнә олдуғуну баша салмаға имкан верир.

Маркс вә Енкелсин фолклора даир нәзәри ирси һаггында кениш информасија чатдырмаг мәгсәдилә «Марксизм-ленинизм баниләри вә фолклор» мөвзусунда факултатив курс тәшкили мәгсәдәујғундур.

Шәхси тәчрүбә вә мүшаһидә көстәрир ки, марксизм баниләринин фолклора даир нәзәри ирсинин дәриндән мәнимсәдилмәсинин тә'лими, тәрбијәви бахымдан ән сәмәрәли формасы факултатив курсун тәшкилидир.

Һәмин курсун, еләчә дә VIII—X синифләр үзрә «Фолклор вә Азәрбајчан әдәбијјаты» мөвзуларында бир нечә факултатив курсун програмлары Бакы Шәһәр МТИ-нин хәттилә нәшр олунмушдур.

Програмда марксизм баниләринин фолклорун тарихи-идраки мәнбә кими ролу, шифаһи әдәбијјатын ингилаби-тәблиғи әһәмијјәти барәдә фикирләринин, фолклордан истифадәјә мүнасибәтләринин өјрә-

Scanned with CamScanner

дилмәси нәзәрдә тутулур. Бу заман шакирдләрә һансы мәсәләләр чатдырылмалыдыр? Үмумијјәтлә, бу мөвзуда мүәллим нәји билмәлидир? Бу мәсәләләрлә бағлы рус вә Азәрбајҹан дилиндә филоложи вә педагожи аспектдә кениш материал, хејли әдәбијјат вардыр.

Марксизм баниләри шифаһи халг әдәбијјатынын мејдана кәлмәси, ҹәмијјәтин тарихи илә әлагәси мәсәләләри илә дә марагланмыш, фолклору халгын әмәк фәалијјәтинин тәркиб һиссәси, мә'нәви сәрвәти һесаб етмишләр.

Маркс «Демокрит натурал фәлсәфәси илә Епикур натурал фәлсәфәси арасында фәрг» адлы докторлуг диссертасијасынын киришиндә јунан мифолокијасынын гәһрәманы Прометеј образы һаггында гијмәтли фикир сөјләмиш, бу мәғрур гәһрәманы «... фәлсәфә тәгвиминдә ән хејирхаһ, мүгәддәс әзабкеш» адландырмышдыр.

Енкелс илк мәтбу әсәриндә — «Вуппертaлдан мәктублар»да халг маһныларыны алман демократијасынын милли ифтихар елементи кими гијмәтләндирмишдир. Демәли, Маркс вә Енкелс фолклорла һәлә кәнҹлик илләриндән марагланмыш, өјрәнмиш, фикир сөјләмиш, гијмәт вермишләр. Сонракы илләрдә дә онлар халг поетик јарадыҹылығы илә марагланмышлар. Бу фикри әсасландырмаг үчүн мүәллим ашағыдакы факты мәшғәлә үзвләринә чатдырмалыдыр: 50 јашлы Маркс рус дилини өјрәнмәјә башларкән әдәбијјат сијаһысына халг маһны вә нағыллары мәҹмуәләрини дә дахил етмишдир (Русское народное поэтическое творчество, М., «Высшаја школа», 1978, сәһ. 31).

Ҡ. Маркс вә Ф. Енкелс һәр шејдән әввәл, халг поетик јарадыҹылығынын јүксәк идеја-бәдии кејфијјәтләрини севир вә гијмәтләндирирдиләр. Халгын чохәсрлик коллектив јарадыҹылыг мәһсулу олан маһны, нағыл, аталар сөзләри вә с. әсасында халгын етик вә естетик бахышлары, дүнјакөрүшү һаггында фикир сөјләмәјин мүмкүн олмасы принсипини гејд едән марксизм классикләри үчүн мүсбәт халг гәһрәманлары халга, Вәтәнә һәгиги вәтәндаш хидмәтинин, әмәксеврлик, гәһрәманлыг вә һәјатсеврлијин ҹанлы тимсалы иди. Онлар фолклор гәһрәманларыны јүксәк халг идеалларынын дашыјыҹылары сајырдылар. Бу идеаллар азадлыгсеврлик вә мүбариз ҹәсурлугдан, ағыллы һәгигәтахтармадан, зүлмә, јалана вә ифтираја гаршы нифрәтдән, амансыз мүбаризәдән ибарәтдир.

Фолклор әсәрләринин тәрбијәви ҹәһәтләри илә јанашы, ингилаби-тәблиғи әһәмијјәти дә Маркс вә Енкелсин диггәтиндән јајынмамышдыр. Халгын гәлбиндән сүзүлән, бејинлә гәлбин мәһсулу, зәһмәткеш күтләләрин һиссинин, дујғуларынын тәрҹүманы олан маһныларда әмәк, әмәксеврлик, торпаға мәһәббәт, кәләҹәјә инам, мүбаризәјә чағырыш, гәһрәманлыгларла долу тарихи кечмишә мараг вә азадлыг мотивләри хүсуси јер тутурду.

Марксизм баниләринин нәзәри ирсинин бир гисми әдәбијјатын, фолклорун хәлгилији илә бағлыдыр. Бу мәзмунда информасија чатдырылмасы партијалылыг, хәлгилик, новаторлуг кими анлајышларын өјрәдилмәсиндә башлыҹа рол ојнајыр.

Хәлги әсәр һансы әсәрдир? Енкелсә көрә, хәлги әсәр халгын идеалларына әсасланан, бу идеаллары тәблиғ едән сәнәт инҹисидир.

Халгын естетик тәләбләрини өдәјән, ону мүбаризәјә сәсләјән, дүнјакөрүшүнү әкс, бәшәри идејалары тәблиғ едән әсәрләр хәлги әсәрләрдир. Бунлар халгын сәнәт вә естетик принсипләринә ујғун кәлир. Белә әсәрләрин јаранмасы үчүн илкин мәнбә вә гајнаг фолклордур, халгын өз јарадыҹылығыдыр.

Ҡ. Маркс вә Ф. Енкелс халг поезијасы нүмунәләриндә әдәби, мә'нәви вә естетик гүввә, бөјүк идеја-тәрбијәви тә'сир көрүрдүләр. Бу әдәби-бәдии естетик мәзијјәтләрә көрә фолклор әсәрләри јашајыр вә јашајаҹагдыр. Енкелс бу фикри «Алман халг китабы» әсәриндә давам вә инкишаф етдирәрәк јазырды ки, бунлар кечмишин абидәси дејил, һәм дә ҹанлы ән'әнәдир, идеја-тәрбијәви тә'сирини вә поетик ҹазибә гүввәсини итирмәјән ҹанлы ән'әнәдир. Халг поезијасындакы мүбариз сосиал барышмазлыға јүксәк гијмәт верән Маркс вә Енкелс «халгын ингилаби маһны јарадыҹылығындан истифадә едәрәк јени, пролетар фолклорунун јаранмасы» мәсәләсинә тохунур, јазыҹылары фолклор ән'әнәләринә јахынлашмаға, халг поезијасы принсипләринә ијәләнмәјә чағырырды.

Ҡарл Маркс вә Фридрих Енкелсин фолклорла бағлы ирсинин өјрәдилмәси мәктәблиләрин елми дүнјакөрүшүнүн формалашмасына, онларда мәнбәләрлә ишләмәк баҹарыг вә вәрдишләринин инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрир.

Шакирдләр шифаһи халг әдәбијјатынын тарихи-идраки мәнбә кими әһәмијјәтини Маркс вә Енкелс ирси әсасында дәрк едир, фолклор әсәринин тәблиғи, тәрбијәви күҹүнә инанырлар. Онлар марксизм баниләринин фолклора даир фикирләрини мәнимсәмәклә шифаһи әдәбијјатын халгын коллектив јарадыҹылыг мәһсулу олдуғуну, онун тарихини вә психолокијасыны әкс етдирдијини, әдәбијјат вә инҹәсәнәт үчүн гајнаг кими әһәмијјәтли рол ојнадығыны өјрәнирләр.

Факултатив мәшғәләләр үзрә семинарлара һазырлашаркән шакирдләрдә мәнбәләрлә мүстәгил иш вәрдишләри мөһкәмләндирилир, мүстәгил фикир сөјләмәк габилијјәти формалашыр. Шакирдләрин ситат сечмәк, фикирләри тезис шәклиндә гурмаг, охудугларыны конспектләшдирмәк, реферат тутмаг баҹарыг вә габилијјәтләри даһа да инкишаф етдирилир.

Дәрсләрдә, факултатив јахуд дәрнәк мәшғәләләриндә шакирдләр марксизм баниләринин нәзәри ирсиндән мүәјјән мәсәләләри мәнимсәјир, фолклоршүнаслыг елминин методолокијасы үзрә илкин биликләр газаныр, фолклорун тарихи-идраки, ингилаби—тәблиғи, әдәби-бәдии дәјәри һаггында даһа кениш мә'лумат әлдә едир, ејни заманда Ҡ. Маркс вә Ф. Енкелсин нүмунәсиндә халг јарадыҹылығына мараг, мејл вә мәһәббәт руһунда тәрбијә олунурлар.

●

Методика вә иш тәҹрүбәси

СИНТАКТИК ТӘҺЛИЛ ФРАЗЕОЛОКИЗМЛӘР ҮЗӘРИНДӘ ИШИН ТӘШКИЛИ ВАСИТӘЛӘРИНДӘН БИРИ КИМИ

Чимназ ӘЛИЈЕВА
Азәрбајҹан ЕТПЕИ-нин әмәкдашы

Фразеоложи ваһидләр үзрә ишин нәзәри әсасда вә системли шәкилдә апарылмасы V синифдән башланыр. Програмда бу мөвзуја верилмиш саатлар шакирдләрә фразеоложи бирләшмәләр һаггында мүвафиг анлајышлар вермәк мәгсәдини дашыјыр. Һәмин саһәјә аид мә'луматларын даһа да дәгигләшдирилмәси вә дүзкүн нәзәри әсаслар үзәриндә гурулмасы, мүвафиг баҹарыгларын формалашдырылмасы тә'лимин сонракы мәрһәләләриндә фразеолокија үзрә апарылан практик ишләрин сәмәрәлилијиндә, оптимал тәшкилиндә мүстәсна рол ојнајыр.

Фразеоложи бирләшмәләр үзәриндә ишин сәмәрәли тәшкили илә әлагәдар апарылмыш арашдырмаларын нәтиҹәләри көстәрир ки, белә бирләшмәләрин синтактик тәһлил пријомундан истифадә илә мә-

Scanned with CamScanner

нимсәдилмәси имканлары даһа кенишдир. Һәмин имканлар башлыча олараг ашағыдакыларла бағлыдыр:

1) чүмлә үзвләринә көрә тәһлилдә онларын ифадә васитәләринин әһатә едилмәси илә;

2) кениш вә мүхтәсәр чүмләләрин тәһлили илә;

3) шәхссиз чүмләләр үзәриндә апарылан тәһлиллә;

4) чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан конструксијаларын тәһлили илә;

5) мүрәккәб чүмләләрин тәһлили илә.

Көстәрилән имканлардан мәгсәдәујғун шәкилдә истифадә етмәк ики чәһәтдән фајдалы олур: 1) шакирдләр фразеоложи бирләшмәләрә аид мә'лум билик вә бачарыглардан истифадә едир, беләликлә, мүвафиг синтактик ваһидләрин лингвистик хүсусијјәтләрини әсаслы сурәтдә мәнимсәјирләр; 2) синтактик ваһидләрин тәһлили шакирдләрин фразеоложи ваһидләрин синтактик функсијасыны дәриндән мәнимсәмәләрини тә'мин едир.

Мә'лумдур ки, фраземләрин семантик бүтөвлүјү онларын синтактик функсијасыны да мүәјјән едир. Бу бирләшмәләр ваһид-парчаланмаз мә'на ифадә етдији үчүн мүәјјән бир чүмлә үзвү вәзифәсиндә чыхыш едир. Мәсәлән, «Дөјүшләр **Бағдадын гулағынын дибиндә** кедирди» чүмләсиндә **гулағынын дибиндә** фраземи **Бағдад** сөзү илә әлагәјә кирәрәк јер зәрфлији вәзифәсиндә ишләнмишдир.

Тәһлил заманы үзвләри фразеоложи бирләшмәләрлә ифадә олунан чүмләләрдән истифадә шакирдләрин бөјүк марағына сәбәб олур.

Габагчыл фәнн мүәллимләри VII синифдә чүмлә үзвләринин ифадә васитәләри һаггында даһа дәрин вә әтрафлы мә'лумат вермәк вә ејни заманда фразеоложи бирләшмәләрин синтактик хүсусијјәтләрини өјрәтмәк мәгсәдилә ашағыдакы типли чүмләләр үзәриндә онларын мүшаһидәсини тәшкил едирләр. Мәсәлән:

1) «Сиздән ајрылмајыр **көнлүмүн гушу**» (С. Вурғун).

2) «Бу күндән кәмиләри јахшы-јахшы **хәлбирдән кечирин**» (Ф. Ағајев.).

3) «Һеч кәс сәнә **көзүн үстә гашын вар** демәјәчәк» (М. Ибраһимов).

4) «Рүстәм дајы бу памбығјыған машына **дәвә налбәндә бахан кими** бахыр» (М. Ибраһимов).

5) «Су дашымаг үчүн она **әлдән дүшмүш** бир јабы вермишдиләр» (И. С. Туркенев).

Бу чүмләләр үзәриндә апарылан синтактик тәһлил нәтичәсиндә шакирдләр әјани сурәтдә көрүрләр ки, чүмлә үзвләри фразеоложи бирләшмәләрлә дә ифадә олуна билир.

Мә'лумдур ки, Азәрбајчан дилиндә фразеоложи бирләшмәләрин әксәријјәти фе'ли характер дашыјыр. Буна көрә дә хәбәри фе'ли фразеоложи бирләшмәләрлә ифадә олунан чүмләләр үзәриндә синтактик тәһлил апарылмасы фразеолокијанын практик јолла өјрәдилмәсиндә бөјүк рол ојнајыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр сабит сөз бирләшмәләринин сәрһәдини чох заман мүәјјәнләшдирә билмирләр. Бунун гаршысыны әввәлчәдән алмаг мәгсәдилә илк вахтлар хәбәри ики компонентли фе'ли фразеоложи бирләшмәләрлә ифадә олунан чүмләләр үзәриндә тәһлил апарылмасы тәчрүбәдә даһа јахшы нәтичә верир; белә һалда семантик вә синтактик чәһәтдән парчаланмајан белә «садә» фраземләри шакирдләр даһа тез мүәјјәнләшдирирләр. Мәсәлән: 1) «Улдуз евә **көз кәздирди**» (Ә. Мәммәдханлы). 2) **Сөз ачма** мәнә чох чалышыб, аз јемәјиндән» (М. Ә. Сабир).

О да мә'лумдур ки, хәбәр вәзифәсиндә ишләнән сабит сөз бирләшмәләринин тәрәфләри арасына бә'зән мүхтәлиф сөзләр дахил ола билир. Белә чүмләләрин тәһлили проблемли ситуасијалардан истифадә етмәјә әлверишли имкан јарадыр; шакирдләри ахтарычылыға, мүстәгил вә фәал дүшүнмәјә тәһрик едир. Мәсәлән:

1) **Јолда, издә галыбдыр**
Кечә-күндүз **көзүмүз** (Т. Елчин).

2) Вәлинин **көзү** дәјирманчыдан **горхмушду** (Азәрбајчан нағыллары).

3) Гәлбим јаман көврәлиб,
Јаман долухсунмушам.
Јадыма јенә дә сән,
Сән **дүшүбсән** бу ахшам (Валидә Һүсејнова).

4) Боздар деди: «**Көнлүмә** түлкү әти **дүшмүшдү**» (Азәрбајчан нағыллары).

5) **Көзүмә** һеч кәс **дәјмир** И. Гасымов).

Мүхтәсәр вә кениш чүмләләрин тәдриси заманы тәркибиндә фразеоложи бирләшмәләр олан чүмләләр үзәриндә ишин апарылмасы нәтичәсиндә шакирдләрә бир даһа ајдын олур ки, «мүхтәсәр чүмләнин әламәти онун јалныз ики сөздән ибарәт олмасы илә өлчүлмүр, ики үзвү әһатә етмәси илә мүәјјәнләшир» (Ә. Әфәндизадә. IV синифдә Азәрбајчан дили. Бакы, «Маариф», 1973, сәһ. 62.)

Мәсәлән:

1) «Јолдаш Һәсәнзадә илә јолдаш Нијазову бир-бириндән ајырмаг **әти дырнагдан ајырмаг** кими олларды» (Әфган).

2) «Саатын зәнки Һәсәнбаланын **сағ гулағындан кириб сол гулағындан чыхды**».

Азәрбајчан дилиндә шәхссиз чүмләләрин бир групу фе'ли фразеоложи бирләшмәләрин көмәји илә јараныр. Шакирдләри шәхссиз чүмләләр һаггында даһа мүкәммәл нәзәри биликләрә јијәләндирмәк вә фе'ли фразеоложи ваһидләрин синтактик хүсусијјәтләриндән бири илә таныш етмәк мәгсәдилә ашағыдакы типли чүмләләр үзәриндә лингвистик експеримент апарылмасы пријомундан истифадә етмәк дә мараглы вә әһәмијјәтлидир.

1) «Лиман рәисинин сөзләриндән лејтенант бәрк горхду».

2) «Бу һадисәдән сонра забит јаман әсәбиләшмишди».

3) «Бу мәнзәрәни көрән Ариф тәәччүбләнди».

4) «Рәһимбәј мәни севмир».

Мүәллим шакирдләри бу чүмләләрин хәбәрләрини фе'ли фразеоложи бирләшмәләрлә әвәз етмәк үзәриндә дүшүндүрүр. Нәтичәдә тапшырыг тәхминән ашағыдакы кими јеринә јетирилир.

1) Лиман рәисинин сөзләриндән лејтенантын **үрәји гопду** (үрәји дүшдү, үрәји гырылыб ајағынын алтына дүшдү, үрәји хырп еләди, үрәји ағзына кәлди, күркүнә бирә дүшдү). 2) Бу һадисәдән сонра забитин **ганы гаралмышды** (бычаг вурсајдын ганы чыхмазды, диши бағырсағыны кәсирди). 3) Бу мәнзәрәни көрән Арифин **ағзы ачыла** галды (маты-гуту гуруду, әл-ајағы јердән үзүлдү). 4) Рәһимбәјин мәни **көрән көзү јохдур** (зәһләси кедир, ачығы кәлир).

Синтактик тәһлил просесиндә мүәјјәнләшдирилир ки, һәмин чүмләләр әввәлкиләрлә синтактик синонимләрдир вә онларын мүбтәдасы јохдур—тәктәркибли чүмләләрдир.

Шәхссиз чүмләләрин тәһлили илә әлагәдар шакирдләр фраземләрин онлара мә'лум олмајан јени бир хүсусијјәти илә дә таныш олурлар. Өјрәнирләр ки, чүмләнин мүбтәдасы вәзифәсиндә ишләнән сөзләр вә сөз бирләшмәләри фразеолокизмләрлә әлагәјә кирәрәк сабит сөз бирләшмәләринин тәркиб һиссәсинә чеврилир вә чүмләнин хәбәри олур; нәтичәдә чүттәркибли чүмлә шәхссиз чүмләјә чеврилир. Белә чүмләләрдәки сөзләр, адәтән, бир үзвдән ибарәт олур. Мәсәлән: 1) «Рәһимбәјин **дишләри бағырсағыны кәсирди**» (М. Һүсејн). 2) Анатолинин ағзы ачыла галды (Ф. Ағајев). 3) Һеч Карлосун ағзындан дүшмүрсән (М. Ибраһимов). 4) Лејтенантын **күркүнә бирә дүшдү** (Ф. Ағајев). 5) Палтарынын чындырындан **чин һүркүр**.

Илк вахтлар белә чүмләләрин тәһлили шакирдләри чәтинлик гаршысында гојур; проблем ситуасијасы јараныр. Јаранмыш проблеми һәлл етмәк вә чәтинлији арадан галдырмаг үчүн шакирдләр мүхтәлиф фикирләр ирәли сүрүр, мүба-

Scanned with CamScanner

һисә едирләр. Мүәллим фикирләри изләјир, шакирдләрин сәһв нәтичәләрә кәлдикләрини јәгин етдикдән сонра мүбаһисәјә гарышыр вә изаһ едир ки, бунлар бир үзвдән—хәбәрдән ибарәт шәхсиз чүмләләрдир.

Шакирдләрдә мүәјјән вәрдишләр јарандыгдан сонра белә чүмләләрин тәһлили артыг проблемликдән чыхыр вә һеч бир чәтинлик јаратмыр.

Лакин синтаксис үзрә верилмиш билик, бачарыг вә вәрдишләри мөһкәмләтмәк мәгсәдилә апарылан грамматик тәһлил просесиндә бир үзвлү чүмләләрдән истифадә етмәк мәгсәдәујғун дејил.

Орта мәктәбдә апардығымыз мүшаһидәләр көстәрир ки, тәркибиндә синоним фразеоложи бирләшмәләрин, јахуд фразеоложи бирләшмә илә она еквивалент олан сөзүн јанашы ишләндији чүмләләр үзәриндә дә јери кәлдикчә тәһлил апармаг фајдалы олур; бу, шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәјә көмәк көстәрир.

1) Вәтәнә јетмәкдир дәрдинә әлач, кимсәјә нә **јалвар**, нә дә ки **әл ач** (М. Күлкүн). 2) **«Үрәјим дарыхыр**, евдән өтрү **бурнумун учу көјнәјир»** (М. Ибраһимов). 3) «О чүр икид бир адамын һәбсә алындығыны ешидәндә **матым-гутум гуруду, әл-ајағым јердән үзүлдү»** (М. Һүсејн). 4) «О бир адамын **бостанына даш атмаз**, бир адамын **ајранына турш демәзди** (Әфган). 5) «Таһир марагландығы јерләри **елә белә, хала хәтрин галмасын** дејә көстәрән Чәмилдән инчиди» (М. Һүсејн). 6) «Елә огланлар таныјырам ки, өз бачарығыны көстәрсә, һејрәтдән тамашачыларын **ағызлары ачыла галар, көзләри кәлләсинә чыхар, түкләри биз-биз олар»** (С. Гәдирзадә).

Бәдии әсәрләрдә фразеоложи бирләшмәләрдән бә'зән елә истифадә олунур ки, онларын структурунда мәгсәдәујғун дәјишикликләр мејдана чыхыр; бу, јазычынын мүхтәлиф үслуби фигурлар јаратмаг усталығындан ирәли кәлир. Мәсәлән:

1) «Сән забит Рәсулову да **океана апарыб сусуз вә балыгсыз кәтирәрсән»** (Вагиф Нәсиб). 2) **«Шушанын дашыны әтәјиниздән төкүн**, бу ишдән **әл чәкин»** (И. Әфәндијев). 3). «О, көјдә ахтардығы белә **фүрсәти** өз баркасында **тапмышды»** (Ф. Агајев).

Тәчрүбә көстәрир ки, синтактик тәһлил үчүн дидактик материал сечәркән бә'зи мүәллимләр бу типли чүмләләрин чәтинлијини нәзәрә алараг онлары чүмлә тәһлили үчүн мәгбул һесаб етмирләр. Һалбуки белә чүмләләрин синтактик тәһлил едилмәси шакирдләрин мәнтиги тәфәккүрүнү, мүстәгил јарадычылыг габилијјәтләрини инкишаф етдирир, онларда дилә һәссас мүнасибәт тәрбијә едир.

Фразеоложи бирләшмәләр чүмләдә чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләр—хитаб вә ара сөзләр, ара чүмләләр јериндә чыхыш едә билир. Синтактик тәһлил үчүн сечилән дидактик материалларда белә чүмләләр дә гаршыја чыха билир. Мәсәлән: 1) Еј **сынан көнүлләр, сөнән арзулар!** Думанлар, түстүләр чыхыр чанымдан (С. Вурғун). 2) **«Кор-кор, көр-көр**, сән үзүмә күлүб ајағымын алтыны еширсән» (М. Һүсејн). 3) «Әкәр буну билсәјди, **ики дүнја бир олсајды**, Абузәр тоја аддымыны да атмазды» (В. Нәсиб). 4) «Сурен, **мән өлү, сән дири**, бу ишләр белә кетмәз» (Мир Чәлал).

Белә чүмләләрин тәһлилиндә мүәллимин ашағыдакы кими мүсаһибә апармасы мәгсәдәујғундур.

М—Ушаглар, биринчи чүмләдәки хитаблары көстәрә биләрсинизми?

Ш.—Бу чүмләдә **«еј сынан көнүлләр, сөнән арзулар»** хитабдыр.

М.—Һәмин хитабларын ифадә васитәләри һаггында нә дејә биләрсиниз?

Ш.—Бунлар сөз бирләшмәләри илә ифадә олунмушдур.

М.—Сиз онлары сабит, јохса сәрбәст сөз бирләшмәләри һесаб едирсиниз?

Ш.—Бунлар мәчази мә'налы сабит сөз бирләшмәләридир, јә'ни фразеоложи бирләшмәләрдир.

М.—Бәли, ушаглар, хитаблар фразеоложи бирләшмәләрлә дә ифадә олуна билир. Бу заман әсәрин дили даһа да зәнкинләшир, образлылыг артыр, мә'на гүввәтләнир.

Бу чүр мүсаһибәни ара сөзләр вә ара чүмләләрлә дә әлагәдар тәшкил етмәк олар.

Ара сөз вә ара чүмләләрин тәдриси заманы шакирдләрә изаһ едилир ки, ара сөз вә ара чүмләләр бә'зән фразеоложи бирләшмәләрлә дә ифадә олуна билир. Тәдгигат көстәрир ки, бу мә'луматы шакирдләрә изаһ етмәк үчүн ара сөзләри онларын синонимләри илә әвәз етмәкдән ибарәт лингвистик експеримент пријомундан истифадә даһа фајдалыдыр. Мәсәлән: 1) **«Бир сөзлә**, бу ишдә биз чох еһтијатлы олмалыјыг» **(хүласә)** 2) **«Нә башынызы ағрыдым**, бүтүн бу ишләр һеч **дә** асан олмады» **(мүхтәсәр)** 3) «Бу шәһәрин ишыглы кәләчәјини көрмәк, **ким билир**, мәнә гисмәт олачагмы?» **(көрәсән)**

Мә'лумдур ки, Азәрбајчан дилиндә фразеоложи бирләшмәләрин бир групу «грамматик чәһәтдән формалашмагла битмиш бир фикри билдирир вә... чүмләјә бәнзәјир» (Һ. Бајрамов. Азәрбајчан дили фразеолокијасынын әсаслары. Бакы, «Маариф», 1978, сәһ.121). Белә чүмләләр бә'зән мүрәккәб чүмлә шәклиндә дә формалаша билир. Бу чәһәт, јә'ни фразеоложи бирләшмәләрин мүрәккәб чүмлә гурулушунда олмасы тә'лимдә долашыглыға, мүхтәлиф категоријаларын гарышдырылмасына сәбәб олур; синтактик тәһлил просесиндә чәтинлик төрәдир. Буна көрә дә мүрәккәб чүмләнин тәдриси просесиндә бу мәсәләјә хүсуси диггәт јетирмәк, онлар арасындакы јахын вә фәргли чәһәтләри шакирдләрә баша салмаг лазымдыр. Бу мәгсәдлә шакирдләрә ашағыдакы типли бир нечә чүмләни синтактик тәһлил етмәји тапшырмаг олар:

1) Ики көз истәјир ки, бу мәнзәрәјә тамаша еләсин. 2) Ағзы нә иди ки, бир сөзүмү ики еләсин. 3) Отагда јел вурур, јенкәләр ојнајыр. 4) Ачарам сандығы, төкәрәм памбығы. 5) Дәли шејтан дејир ки, билдикләринин һамысыны бунлара данышь. 6) Сән вурмадын, мән јыхылмадым. 7) Рүстәм кишијә чыртма вурсан, ганы чыхмаз.

Тәһлил апармаға башларкән шакирдләр проблемли вәзијјәт гаршысында галырлар. Мүвафиг мүсаһибәдән сонра онлар өјрәнирләр ки, дилимиздәки бә'зи фразеоложи бирләшмәләр гурулушуна көрә мүрәккәб чүмләјә бәнзәјир. Лакин белә чүмләләр үзвләринә парчаланмајан ваһидләрдән ибарәт олур.

●

ФОНЕТИКАНЫН ТӘДРИСИНДӘ ФОЛКЛОР НҮМУНӘЛӘРИНДӘН ИСТИФАДӘЈӘ ДАИР

Елбәји МАГСУДОВ
Бабәк рајону, Көрмәчатаг кәнд мәктәбинин мүәллими

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, шакирдләрин өз доғма дилләрини дәриндән билмәсиндә фолклор нүмунәләриндән истифадә чох тә'сирли вә әвәзедилмәз васитәдир. Буну нәзәрә алараг мән Азәрбајчан дилинин тә'лиминдә фолклор нүмунәләриндән дидактик материал кими истифадә етмәјә хүсуси диггәт јетирирәм. Бу јазыда јалныз фонетиканын тәдриси илә әлагәдар фолклор материалларындан нечә истифадә етмәјим һаггында данышмағы гаршыма мәгсәд гојмушам.

Scanned with CamScanner

Фонетиканын тәдриси үчүн ајрылмыш илк дәрс саатына мән данышыг сәсләри вә онларын әмәлә кәлмәси һаггында әтрафлы киришлә башлајырам; данышыг сәсләринин әмәлә кәлмәсиндә данышыг үзвләриндән һәр биринин зәрурилији һаггында шакирдләрә мүәјјән мә'лумат верирәм. Сонра апардығым мүсаһибә нәтичәсиндә тәбиәтдәки дикәр сәсләрлә данышыг сәсләрини бир-бириндән фәргләндирир вә белә бир нәтичәјә кәлирик ки, инсан нитгиндә ишләнән сәсләр данышыг сәсләридир.

Шакирдләрә билдирирәм ки, данышыг үзвләриндән һәр бири ајры-ајры данышыг сәсләринин дүзкүн тәләффүзүндә чох фәал иштирак едир. Буну ашағыдакы тапмача үзәриндә изаһ етмәјә чалышырам.

Атаја дәјмәз,
Бабаја дәјәр,
Халаја дәјмәз,
Әмијә дәјәр.

Дәјәрә дәјмәз
Дәјмәзә дәјәр. — (Додаг).

Бу тапмачаларда биз [б] вә [м] сәсләрини додагларын фәал иштиракы илә тәләффүз едирик. Онларын әмәлә кәлмәсиндә алт додаг үст додагла бирләшәрәк мүхтәлиф кәркинликли манеә јарадыр. [Б] сәсиндән фәргли олараг [м] сәси бурун бошлуғундан харичә чыхан сәс ахыны әсасында формалашыр. Биз тәркибиндә һәмин сәсләр олан **баба, әми, дәјмәз** сөзләрини тәләффүз едәркән додаглар бир-биринә тохунур. Елә буна көрә дә, бу тапмачанын чавабы «додаг»дыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, додаг самитләринин (п, б, м) иштирак етмәдији ашыг ше'ринин лирик бир жанры вар ки, бунлара «додагдәјмәзләр» дејилир. Бу ше'р нөвүндә додаг самитләри ишләдилмир вә ше'ри охујаркән һеч бир сөздә додаглар бир-биринә тохунмур. Мәсәлән, Ашыг Әләскәрин «Чата-чат» додагдәјмәзиндә охујуруг:

Гышда даглар аг кејинәр, јаз—
гара,

Сағ дәстинлә ағ кағыза јаз гара.
Әсәр јелләр, гәһр ејләјәр јаз гара,
Дашар чајлар, кәләр дашлар
чата-чат.

Бу барәдә синфә мүәјјән мә'лумат вердикдән сонра јухарыдакы бәнди тахтада јазыб, шакирдләрә учадан охутдурурам. Онлар өз тәләффүзләри үзәриндә мүшаһидәләр апарыр вә бир даһа шаһиди олурлар ки, доғрудан да, ајры-ајры данышыг сәсләринин әмәлә кәлмәсиндә данышыг үзвләриндән бә'зиләринин даһа фәал иштиракы ачыг-ајдын һисс олунур. Данышыг сәсләри вә онларын әмәлә кәлмәси һаггында мә'лумат вердикдән сонра ашағыдакы суаллар вә чалышмалар васитәсилә дәрси јекунлашдырырам:

1. Фонетика нәдир? 2. Һансы сәсләрә данышыг сәсләри дејилир? 3. Данышыг үзвләри һансылардыр? 4. Данышыг сәсләри нечә јараныр? вә с.

Евдә исә онлара ашағыдакы чалышма үзәриндә ишләмәји тапшырырам.

Чалышма. Верилмиш тапмачаларын чавабыны тапын. Тапмачадакы ајры-ајры сәсләрин әмәлә кәлмәсиндә һансы данышыг үзвләринин даһа фәал иштирак етдијини мүәјјәнләшдирин.

1. Отуз ики

Гылынчлы гошунун

Бир ат сәркәрдәси вар. (Дишләр вә дил) (бах: Тапмачалар, «Елм» нәшријјаты, Бакы, 1971, сәһ. 136).

2. Бир көрпү алтында ики јол. (Бурун).

3. Бир табаг мәрзә,

Тәзәбәтәзә.

Јашдыр, гурумаз,

Нәмдир, чүрүмәз. (Дил).

Шакирдләр евдә тапмачадакы ајры-ајры сәсләрин әмәлә кәлмәсиндә һансы данышыг үзвүнүн даһа фәал иштирак етдијини мүәјјәнләшдирир вә тапырлар ки, биринчи тапмачанын чавабы дишләр вә дил, икинчи тапмачанын чавабы бурун, үчүнчүнүн чавабы исә дилдир.

Сант вә самит сәсләрин тәдрисиндә дә фолклор нүмунәләриндән истифадә едирәм. Мәсәлән, сантләрин тәдрисиндә халг нүмунәләри әсасында тәртиб етдијим ашағыдакы чалышманы шакирдләр хүсуси мараг вә һәвәслә јеринә јетирирләр.

Чалышма. Одун, өкүз сөзүндә
Самитләри атын сиз,
Јердә галан сәсләрин
Нөвләрини тапын сиз.

Әлбәттә, белә чалышмалары нәсрлә дә јазмаг олар. Лакин онлары фолклор нүмунәләринә ујғун бир тәрздә нәзм формасында шакирдләрә чатдырдыгда узун мүддәт јадда галыр вә дәрсә ширинлик кәтирир, мараглы олур. Чалышманы јеринә јетирән шакирд чох асанлыгла тапыр ки, о, у, ө, ү сантләри додагланан сәсләрдир. Шакирдләрдән һансы сәсләрин додагланан сант олдуғуну сорушдугда онлар һәмин бәнди тез јадларына салыр вә додагланан сантләри садалајырлар.

Сантләрин тәдриси илә әлагәдар чалышмаларда да фолклор нүмунәләриндән истифадәјә диггәт јетирирәм. Бу мәгсәдлә шакирдләри ашағыдакы типли чалышмалар үзәриндә ишләдирәм.

Чалышма 1. П, с, к, ф, т, ч кар самитләринин гаршылығы олан чинкилтили самитләри тапын вә һәмин сәсләрлә башлајан аталар сөзләри тәртиб едиб нүмунәдәки кими гоша-гоша јазын.

Нүмунә: Чох иш көр, аз данышн.
Чаһил сәрвәт јығар, агил һикмәт.

Чалышма 2. Верилмиш лајла вә аталар сөзүнү охујун. Гара һәрфләрлә верилмиш сөзләри мә'нача бир-бириндән фәргләндирән сәсләри көстәрин.

Лајла дедим јатынча,
Көзләрәм ај батынча.
Чаным чәзана кәлди
Сән һасилә чатынча.

Қасыбын сөзү,
Сөјүдүн көзү.

Чалышма 3. Верилмиш јанылтмачлары көчүрүб, чинкилтили самитләрин алтындан хәтт чәкин. Сонра онларын кар гаршылығыны тапыб дејин.

1. Боз атын боз торбасын бош ас башынпан, апар, ислат кәтир, јаш ас башыннан.

2. Базарда нә учуз? Мис учуз, дуз учуз, күнчүт учуз.

Чалышма 4. Верилмиш нәсиһәтләри көчүрүн. Кар самитләрин алтындан бир, чинкилтили самитләрин алтындан исә ики дүз хәтт чәкин.

1. Агыл вә камал дөвләтдән јүксәкдир. 2. Һәмишә јахшыларла јолдаш ол. 3. Һәр иши вахтында көр. 4. Раһатлыг зәһмәтдәдир.

IV синфин дәрслијиндә шакирдләрә әлифбадан практик олараг истифадә бачарығынын ашыланмасы үчүн кифајәт гәдәр чалышма вардыр. Лакин әлифба мөвзусу илә әлагәдар фолклор нүмунәләриндән истифадә едилмиш бир чалышма белә јохдур. Үмумијјәтлә, IV синиф «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә фонетика бәһсиндәки 113 чалышма, әлавә тапшырыг вә мүшаһидә материалларындан чәми икисиндә (чалышма 166, 192) фолклор нүмунәләриндән истифадә едилмишдир. Бу исә, бизчә, чох аздыр.

Әлифбанын тәдриси заманы аталар сөзләриндән, тапмачалардан, нағыллардан, нәғмәләрдән, бајатылардан вә с. истифадә имканлары кенишдир. Мәсәлән, јени дәрси јекунлашдырдыгдан сонра шакирдләрә өзүмүн тәртиб етдијим белә бир тапмача сөјләјирәм:

Бир гошун гардашын икиси хырда,

Дөјүшдә ирәли чыхмазлар,

Ја ортада кизләнәрләр, ја ахырда.

Илк анларда шакирдләр тапмачаја чаваб тапмагда чәтинлик чәкирләр. Бу заман билдирирәм ки, тапмачанын чавабы бугүнкү дәрсимизә аиддир. Шакирдләр тапмачалар һаггында әдәбијјатдан алдыглары мә'лумата әсасән һәмин тапмачанын чавабынын «ғ» вә «ы» һәрфләри олдуғуну сөјләјирләр.

Scanned with CamScanner

Онларын чавабынын дүзкүн олуб-олмадығыны јохламаг үчүн синфә белә бир суал верирәм:

— Тапдығыныз чавабын һансы әламәти үстүөртүлү шәкилдә тапмачада верилмишдир?

Шакирдләр нәтичә чыхарырлар: «Бир гошун гардаш» ифадәсиндә Азәрбајчан әлифбасындакы һәрфләр нәзәрдә тутулур. Бурада «ғ» вә «ы» һәрфләри кичик гардашлардыр. Онлар сөзүн әввәлиндә ишләнмәдикләринә көрә һәмишә кичик јазылырлар вә сөзүн анчаг ортасында вә ахырында ишләнирләр.

Сонра тәртиб етдијим ашағыдакы тапмачалар үзәриндә иш апарырам:

Мән олмасам, Ај олмаз,
Баһар олмаз, јај олмаз.
Һәр јығнагда башдајам,
Мәнсиз дүнја гурулмаз. (А һәрфи).

«Ел»дән әввәл кәлирәм,
Көлдә әввәл кәлирәм.
Көлкәликдә ортада,
Күндә әввәл кәлирәм. (К һәрфи).

Шакирдләр тапырлар ки, **ај, баһар, јај, дүнја** сөзләри а һәрфинин иштиракы илә әмәлә кәлиб; әкәр һәмин һәрф олмаса, бу сөзләр, доғрудан да, һеч бир мә'на билдирмәз. Тапмачадакы «Һәр јығнагда башдајам» мисрасыны исә шакирдләр асанлыгла белә изаһ едирләр: а һәрфи илкин һәрфдир, адларын, фамилијаларын, лүғәтләрин вә с. тәртибиндә бу һәрфлә башланан сөзләр биринчи јазылыр.

Бу нөв тапмачалар әлифбанын тәдриси заманы шакирдләри дүшүндүрүр, онлары ахтармаға, әлифбаны сырасы илә әзбәр өјрәнмәјә һәвәсләндирир.

«Сичан вә пишик», «Чөпү дағыт», «Әл үстә кимин әли», «Тап көрәк» вә с. ушаг ојунларында апарычыны, дашын һансы әлдә олмасыны вә ја ојуна илк дәфә һансы дәстәнин башлајачағыны тапмаг үчүн ушаглар мүхтәлиф фолклор нүмунәләриндән —мөвсүм вә мәрасим нәғмәләриндән, ушаг нәғмәләриндән вә лирик маһнылардан, санамалардан кениш сурәтдә истифадә едирләр. Марағлыдыр ки, нәғмәләр һечалара ајрылараг дејилир. Нәғмәнин ахырынчы һечасы кимдә вә ја нәдә гуртарарса, демәк, ушаглар онлара лазым олан адамы, апарычыны вә јахуд әшјаны мүәјјәнләшдирирләр. Мәсәлән, апарычы «Бәнөвшә» ојунунда һансы дәстәнин илк дәфә ојуна башлајачағыны тапмаг үчүн «Думан» мөвсүм нәғмәсини һечалара ајырараг охујур:

Ду-ман, гач, гач, гач,
Пәрдә-ни ач, ач, ач.
Сә-ни га-ја-дан а-са-рам,
Бу-ду-на дам-ға ба-са-рам.

Башга бир нүмунә:
Ә-кил-бә-кил гуш и-ди,
А-ға-ча гонмуш и-ди.
Кетдим о-ну тут-ма-ға,
О мә-ни тут-муш и-ди...

Һәр ики бәнддә ахырынчы һечалар (-рам,-ди) кимдә вә ја һансы дәстәдә гуртарырса, о шәхс апарычы тә'јин олунур, јахуд о дәстә ојуна биринчи олараг башламалы олур.

«Һеча» мөвзусунун өјрәнилмәси илә әлагәдар бу кими әјләнчәли дидактик материаллар үзәриндә иш апардыгдан сонра шакирдләр дәрсликдәки «Тәләффүз заманы сөзләрин асанлыгла бөлүнә билән һиссәләринә һеча дејилир» тә'рифини шүурлу шәкилдә чох асанлыгла мәнимсәјирләр.

Шакирдләрә ев тапшырығы олараг билдикләри бу чүр нәғмәләри, санамалары һечалара ајырараг јазмағы тапшырырам. Онлар бу ишә чох һәвәслә киришир вә чалышманын ичрасында һеч бир чәтинлик чәкмирләр.

Әлбәттә, бүтүн бу кими чалышмалардан истифадә јалныз о заман сәмәрәли ола биләр ки, мүәллим онлары дәрсликдә верилмиш үмуми чалышмалар системи илә узлашдырмыш олсун. Мән һәмин чалышмалардан мәһз бу дидактик тәләби көзләмәклә истифадә едирәм.

ФЕ'ЛИ СИФӘТИН ТӘДРИСИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН ФИКРИ ФӘАЛЛЫҒЫНЫ ИНКИШАФ ЕТДИРМӘЈИН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Һашым ГАФАРОВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләрин фәаллығыны вә мүстәгиллијини инкишаф етдирмәкдә сualларын гојулушу вә онлардан дәрс просесиндә сәмәрәли истифадә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Бу бахымдан «Фе'ли сифәт» мөвзусу кениш имканлара маликдир. Апарылмыш мүшаһидәләр көстәрир ки, габагчыл мүәллимләр бу имканлардан бачарыгла истифадә едирләр. Беләләриндән бири Бакыдакы 18 нөмрәли мәктәбин мүәллими Нәчибә Мәммәдовадыр. О, VI синифдә «Фе'ли сифәт» мөвзусуну тәдрис едәркән мүвафиг суаллар әсасында ашағыдакы кими мүсаһибә апарыр:

М.—Ушаглар, кечмиш, индики вә кәләчәк заман фе'лләри шәхсә көрә дәјиширми?

Ш.—Бәли, онлар шәхсә көрә дәјишир.

М.—Бәс буну фе'ли сифәтләрә дә аид етмәк оларымы?

Ш.—Хејр. Фе'ли сифәтләр шәхсә көрә дәјишмир.

М.—Нә үчүн фе'ли сифәт фе'лин хүсуси формасы адланыр?

Ш.—Она көрә ки, о һәм сифәтин әламәтләрини, һәм дә фе'лин хүсусијјәтләрини дашыјыр, анчаг шәхсә көрә дәјишмир. Буна көрә дә фе'лин хүсуси формасы адланыр.

М.—Гаршыја белә бир суал чыхыр: фе'ли сифәт һәм сифәтин, һәм дә фе'лин хүсусијјәтләрини дашыјырса, бәс нә үчүн биз ону сифәт дејил, фе'л һесаб едирик?

Бу суалла әлагәдар шакирдләрин диггәти конкрет нүмунәләрин тәһлили әсасында ашағыдакылара јөнәлдилир: а) фе'ли сифәт фе'лдән әмәлә кәлир; б) фе'лләр кими гошулдуғу сөзләри идарә едир; в) фе'лләр кими заман билдирир, тә'сирли вә тә'сирсиз, тәсдиг вә инкар да ола билир.

Бу чүр апарылан иш нәинки шакирдләрдә грамматик һадисәләрә һәссас мүнасибәт тәрбијә едир, һәм дә онлары дүшүнмәјә, мүгајисәләр апармаға, мүстәгил нәтичә чыхармаға тәһрик едир.

«Фе'ли сифәт» мөвзусунун тәдрисиндә шакирдләрин фикри фәаллығыны, јарадычылыг габилијјәтини инкишаф етдирмәкдә әјаниликдән истифадәнин дә ролу бөјүкдүр.

Нәчибә мүәллимә һәмин мөвзуну кечәркән синифдә «Гызыл пајыз» шәклини нүмајиш етдирир. Шәкилдә мејвә бағы тәсвир олунуб: мејвә јығымында ушаглар колхозчулара көмәк едирләр. Мүәллим шакирдләрә шәкил әсасында «сифәт + исим» бирләшмәләри гуруб сөјләмәји тәклиф едир. Онлар **гырмызы алма, сары алма, сары јарпаг, ширин алма, дадлы мејвә, чалышган ушаглар,** зәһмәткеш **колхозчулар, бол мәһсул** вә с. кими бирләшмәләри мисал сөјләјирләр.

Нүмунәләрин дүзкүнлүјү синфин иштиракы илә «тәсдиг едилдикдән» сонра мүәллим белә бир мүсаһибә кечирир:

— Сифәт нә билдирир?

— Сифәт әшјанын әламәтини, дадыны, рәнкини вә с. билдирир.

— Бәс ола биләрми ки, бу вә ја дикәр сөз әшјанын һәрәкәтлә бағлы әламәтини билдирсин? Әкәр сиз бунун доғрулуғуну гәбул едирсинизсә, онда фикринизи мүвафиг нүмунәләрлә изаһ етмәјә чалышын.

Шакирдләр фикирләширләр. Мүәллим онлары чаваб вермәјә тәләсдирмир. Јаранмыш проблемли вәзијјәти һәлл етмәклә әлагәдар бә'зи шакирдләр нүмунәләр сөјләјирләр. Мәсәлән: **гызармыш алма, саралмыш јарпаг, ишләјән колхозчулар, топланмыш мәһсул, јығдыглары мејвәләр, јетишмиш мејвә, көрдүкләри иш, чалышган ушаглар вә с.**

Scanned with CamScanner

— Сөјләдијиниз нүмунәләрдәки бирләшмәләрин биринчи тәрәфи һансы нитг һиссәсинә аиддир?

— Фе'лә. Анчаг бу сөзләр әшјанын һәрәкәтлә бағлы әламәтини билдирир вә сифәтин суалларына чаваб верир.

— Демәли, һәмин сөзләр ики нитг һиссәсинин—һәм сифәтин, һәм дә фе'лин хүсусијјәтләрини дашыјыр.

Бунун ардынча конкрет мисалларын тәһлилинә башланылыр. Фе'ли сифәтләрдә фе'ллик хүсусијјәти арашдырыларкән шакирдләр мүәјјәнләшдирирләр ки, көстәрдикләри нүмунәләрдә бирләшмәләрин биринчи тәрәфинин (гызармыш, саралмыш вә с.) заман ифадә етмәси, тә'сирли вә тә'сирсиз ола билмәси, инкарлыг гәбул етмәси һәмин сөзләрин фе'л категоријасына аид олдуғуну сөјләмәјә әсас верир.

Мүәллим әлдә едилмиш нәтичәни ашағыдакы шәкилдә үмумиләшдирир:

— Ушаглар, сиз көрүрсүнүз ки, фе'ли сифәтләр заман ифадә едә билир. Бу бахымдан фе'ли сифәтин бә'зи шәкилчиләри фе'л формаларынын шәкилчиләри илә омонимлик тәшкил едир. Белә ки, -мыш фе'ли сифәт шәкилчиси фе'лин хәбәр формасынын нәгли кечмиш заман шәкилчиси илә; **-ачаг** фе'ли сифәт шәкилчиси фе'лин кәләчәк заман шәкилчиси илә; **-малы** фе'ли сифәт шәкилчиси (кәләчәк заман билдирир) фе'лин вачиб формасынын шәкилчиси илә; **-асы** фе'ли сифәт шәкилчиси (бу да кәләчәк заман билдирир) фе'лин лазым формасынын шәкилчиси илә грамматик омонимлик јарадыр.

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, бу кими шәкилчиләрин омонимлик характери үзәриндә хүсуси тәһлил апарылмадыгда шакирдләр фе'ли сифәтләрин фәргли хүсусијјәтләрини дәрк едә билмир, ајры-ајры грамматик категоријалары бир-бирилә гарышдырырлар. Мәсәлән: **Мән охумушам, охунмуш мәгалә, Әнвәр охујурмуш**—бирләшмә вә чүмләләриндәки **охумушам, охунмуш, охујурмуш** сөзләриндә ишләнмиш -мыш шәкилчиси вә һиссәчијини шакирдләр јалныз фе'лин нәгли кечмиш заманынын формал әламәти адландырырлар. Һалбуки о, биринчи сөздә фе'лин нәгли кечмиш заманынын шәкилчиси (сөздәјишдиричи), икинчидә индики заман фе'ли сифәт шәкилчиси (сөздүзәлдичи), үчүнчүдә исә һиссәчикдир. Тәчрүбә көстәрир ки, бу типли шәкилчиләрин маһијјәтини шакирдләрә ајдын шәкилдә баша салмаг үчүн шәкилчиләри чүмлә ичәрисиндә ишләтмәк вә грамматик тәһлил васитәсилә мүгајисәләр апармаг лазымдыр. Бу чәһәтдән бир сыра габагчыл фәнн мүәллимләринин, о чүмләдән Бакыдакы 18 нөмрәли мәктәбин мүәллими Солмаз Әлилинин дә иш тәчрүбәси тәгдирәлајигдир.

Солмаз мүәллимә һәмин мәгсәдлә ашағыдакы кими чүмләләр јаздырыр вә гејд етдијимиз грамматик омонимләр үзәриндә шакирдләрин мүшаһидәсини тәшкил едир:

1. Дил ејни заманда шәхсијјәтин габилијјәт вә ганачаг дәрәчәсини билдирән бир мәһәк дашыдыр (М. Ибраһимов). 2. Иш-ишдән кечәндән сонра сәһвини ганачаг (С. Вәлијев). 3. Биз онларча кәләчәк нәслин сәадәти үчүн ишләјирик. 4. Гулдурларла вурушандан бир ај сонра Һүммәтјар доланачаг үчүн Бакыја кәлди (С. Вәлијев). 5. Саһәдә һәлә јығылачаг мәһсулумуз болдур (Ә. Вәлијев). 6. Туршсу минерал сују республикамызын ән ичмәли суларындан биридир. 7. Атамын сәнә демәли сөзү вар. 8. Ады күлмәли олса да, өзү ләззәтли иди (Ә. Әһмәдова). 9. Мән јарышда фәхри јерләрдән бирини тутмалыјам. 10. Охујан бүлбүлдүр, динләјән газдыр (С. Вурғун). 11. Јатан ушагларын күл чөһрәләринә бахмагдан дојмаг билмирдим. 12. Биз бу күнләрдә Пиргулу рәсәдханасына екскурсија кедәчәјик. 13. Гаршыда көрүләси ишләримиз чохдур.

Верилмиш нүмунәләрдән көрүндүјү кими, **-ан, -ачаг, -малы, -асы** шәкилчиләринин функсијалары мүхтәлифдир. Белә ки, формал чәһәтдән охшар олан сөзләр, мүвафиг олараг—**јығылачаг, көрүләси, јатан** сөзләри фе'ли сифәт; **ганачаг, доланачаг, охујан, динләјән** сөзләри исим; **ичмәли, кәләчәк** сөзләри сифәт; **демәли, күлмәли** сөзләри зәрф; **ганачаг, тутмалыјам, кедәсијик** сөзләри исә фе'л вәзифәсиндә чыхыш етмишдир.

Габагчыл мүәллимләр, о чүмләдән Н. Мәммәдова, С. Әлили јени програмын тәләбинә ујғун олараг фе'ли сифәтләрин субстантивләшмәсинин мәнимсәдилмәсинә хүсуси диггәт јетирирләр. Бу мәгсәдлә онлар конкрет дил фактларынын тәһлили әсасында шакирдләрә өјрәдирләр ки, фе'ли сифәтләр фе'лә мәхсус хүсусијјәтләрини итириб исмә мәхсус әламәтләр гәбул едирләр.* Мәсәлән:

1. Охујанлара мүкафат верилди. 2. Охујанлары тамашачылар алгышладылар. 3. Рәгс едәнләрдән үчү фестивалын лауреаты олду. 4. Алынмышлары јербәјер етди. 5. Көрдүкләриндән мүтәәссир олду. 6. Дедикләринә һеч бир е'тиразым јохдур вә с. кими нүмунәләрдәки фе'ли сифәтләри (охујанлара, охујанлары, рәгс едәнләрдән, алынмышлары, көрдүкләриндән, дедикләриндән) тәһлил етдирәрәк шакирдләрин өзләринә нәтичә чыхартдырырлар ки, бунлар исмә мәхсус һал, чәм, мәнсубијјәт шәкилчиләри гәбул етдикләри үчүн субстантивләшмишдир. Даһа сонра онлар өјрәнирләр ки, (ејни мисаллар үзәриндә) фе'ли сифәтләрин субстантивләшмәси, һәм дә онун синтактик функсијасынын дәјишмәсинә сәбәб олур. Белә ки, фе'ли сифәтләр субстантивләшдикдә чүмләнин тә'јини дејил, мүбтәдасы, тамамлығы вә хәбәри вәзифәсиндә чыхыш едир.

Фе'ли сифәтләрин тәдриси илә әлагәдар габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәси көстәрди ки, ишин бу ардычыллыгла апарылмасы шакирдләрин фикри фәаллығыны инкишаф етдирмәклә јанашы, һәм дә онларын мәнтиги тәфәккүрләринин инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрир.

* Гејд. Мә'лум олдуғу үзрә, фе'ли сифәтләр субстантивләшдикдә фе'лә мәхсус заман, нөв тә'сирлик, инкарлыг хүсусијјәтләрини итириб, исмә мәхсус әламәтләри гәбул едир. Фе'ли сифәтләр субстантивләшдикдә фе'лә мәхсус инкарлыг хүсусијјәтини бә'зән итирмәјә дә билләр. Мәсәлән: Көрмәдикләрини данышма. Јетишмәмишләри дәрмә. Билмәдикләрим билдикләримдән чохдур вә с.

X СИНИФДӘ Һ. ЧАВИДИН «СӘЈАВУШ» ӘСӘРИНИН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Гүдрәт БӘХТИЈАРОВ
Зәнкилан рајону, Киләтағ кәнд мәктәбинин мүәллими

Азәрбајчан КП МК-нын классикләримизи дәриндән өјрәнмәк, онларын јарадычылығыны кениш јајмаг һаггындакы мәшһур гәрарлары әдәбијјатымыза партија гајғысынын бөјүк тәзаһүрүдүр.

Бу бахымдан X синифдә Һүсејн Чавидин «Сәјавуш» әсәринин програма салынмасы дүзкүндүр, мәгсәдә мүвафигдир. Белә ки, профессор Гулу Хәлилов демишкән, «...милли мәһдудлуг нә олдуғуну билмәјән, инсан хәјалынын әнкинликләрини даһа да кенишләндирән, зәнкинләшдирән мүтәфәккир бахышлы, реалист дүшүнчәли, һәјат һәгигәтли, романтик учушлу» Чавид сәнәтини өјрәнмәкдән өтрү бу әсәр сәчијјәвидир.

X синфин әдәбијјат дәрсликләриндә бу әсәр һаггында материаллар олмадығы үчүн, мән бу саһәдә

Scanned with CamScanner

өз иш тәчрүбәмдән бә'зи гејдләр вермәји гаршыма мәгсәд гојмушам.

Мәним дәрс дедијим X синифдә 19 шакирд вар вә ичәрисиндә «Сәјавуш» фачиәси олан чәми ики китаб әлдә едә билмишдик. Она көрә дә әсәрин коллектив охусуну тәшкил етмәји гәрара алдым. Мәктәбимиздә дәрсләр бирнөвбәли олдуғу үчүн һәр күн бир саат дәрсдән сонра бу әсәрин охусу илә мәшғул олуб ону үч күнә баша чатдырдыг. Лазыми ситатлар сечиб әзбәрләмәји шакирдләрә тапшырдым. Әсәрин тәһлилинә башламаздан әввәл кириш сөһбәтиндә шакирдләрин јадына суал-чавабла VIII синифдә охудуглары Фирдовсинин «Шаһнамә» әсәринин гыса мәзмунуну вә «Рүстәм вә Сөһраб» дастаныны салдым. Хатырлатдым ки, «Шаһнамә»нин I һиссәсиндә Иранын тарихи әфсанәләриндән бәһс едилдијини өјрәнмишдик. Һәмин әфсанәләрдән бири дә бу иди ки, Иран шаһы Кејкавусун чаван арвады Сүдабә өз огуллугу Сәјавуша шәр атмышды вә Сәјавуш онун һијләсиндән јаха гуртармаг үчүн дајысы Әфрасијабын јанына кетмишди.

Хошбәхтликдән шакирдләр «Сәјавушун дастаны» филминә дә бахмышдылар. Бунлар имкан верди ки, әсәрин мөвзусунун «Шаһнамә»дән игтибас едилдијини ушаглар анласынлар.

Шакирдләр мәним көмәјимлә әсәрин мәзмунуна аид план тәртиб етдиләр вә һәмин план әсасында нөвбәти дәрсдә беш нәфәр шакирд мәзмуну данышды. План тәхминән белә иди:

1. Сәјавушун ушаглыг вә кәнчлик илләри. Рүстәмдән тәрбијә алмасы.

2. Сараја илк кәлишиндә Сәјавушун дәһшәтли һадисәләрлә үзләшмәси.

3. Сәјавушла Рүстәмин Туранла Иран сәрһәдиндә баш верән игтишашы јатырмалары, кәндлиләрин ағыр вәзијјәти илә таныш олмалары.

4. Рүстәмин Забилистана, Сәјавушун Турана—дајысы Әфрасијабын јанына кетмәси.

5. Сәјавушун Әфрасијабын гызы Фирәнкизлә нишанланмасы вә Фирәнкизин әмиси Кәршивәзин тахт-тача көрә Сәјавуша дүшмән кәсилмәси.

6. Сәјавушун фитнәләрин гурбаны олмасы.

Әсәрин мәзмунунун мәнимсәдилмәси үзәриндәки иш баша чатдырыландан сонра тәһлилә һазырлашмаг үчүн шакирдләрә ашағыдакы суаллары тәгдим етдим:

1. Әсәрин мөвзусу һансы дөврдән, һансы өлкәләрин һәјатындан көтүрүлмүш вә кимин әсәриндән игтибас едилмишдир?

2. Сәјавуш кимдир? Әсәр боју онун һәрәкәт вә характерини изләјин, дост вә дүшмәнләрини ајдынлашдырын.

3. Сәјавушун һәјат идеалы нә иди вә адамлара мүнасибәти нечәдир?

4. Сәјавуша хас олан сәчијјәви чәһәтләр һансылардыр?

5. Һадисәләрин инкишаф хәттини, драматик мүнагишәнин сәбәбләрини дејә биләрсинизми?

6. Сәјавушун дост вә дүшмәнләрини сәчијјәләндирмәјә чалышын.

7. Нә үчүн бу әсәр фачиә адланыр?

8. Драматургун типләрә мүнасибәтини ајдынлашдырын.

9. Әсәрин бу күн үчүн нә кими тәрбијәви әһәмијјәти вар?

Тәһлил заманы шакирдләр көстәрирдиләр ки, Һ. Чавид бу әсәрин мөвзусуну Иранын бөјүк шаири Фирдовсинин «Шаһнамә» әсәриндән «Сәјавуш» дастаны мотивләри әсасында јазмышдыр. Фачиәдә әфсанәви Иран шаһы Кејкавусла Туран һөкмдары Әфрасијабын сарајларында баш верән һадисәләр бәдии шәкилдә тәсвир едилир.

Әсәрин адындан да мә'лум олдуғу кими, онун мәркәзи сурәти Кејкавусун оғлу Сәјавушдур. Ушаглығыны әмәкчи кәндлиләр арасында кечирән Сәјавуш мәшһур әфсанәви гәһрәман Рүстәмдән тәрбијә алмыш, кәндин көзәл тәбиәтинә, кәндлиләрин садә вә нәчиб мәзијјәтләринә үрәкдән вурулмушдур. Әсәрин биринчи пәрдәсиндә о өзү бу барәдә дејир:

Чочуглугдан бәри алышдым көјә,
Зал оғлу Рүстәмдән алдым
тәрбијә.
Дағларда јашадым, чејран
овладым...

Шакирдләрин диггәтини садә адамлар арасында бөјүмүш Сәјавушун гәлбинин дә, дүшүнчәләринин дә пак олмасына, онун сарајларын ејбәчәр дахили гурулушуна, ијрәнчлијинә илк дәфә сараја гәдәм гојдуғу күн бәләд олмасына чәлб едирәм. Илк дәфә о, сарај пишхидмәтинин бир чаријәнин намусуну тапдаламаг истәдијини көрүр вә дејир:

Һеч јалан дејилмиш анамын сөзү,
Башга имиш сарајларын ич үзү.

Рәдд едилән Сүдабә Сәјавуша бөһтан атыр. Өлүм тәһлүкәси гаршысында Сүдабә Сәјавушу севдијини е'тираф едир. Бурада шакирдләрин иштиракы илә ајдынлашдырдым ки, атасы јашында Кејкавуса зорла арвад едилмиш кәнч вә көзәл Сүдабәнин Сәјавуша мәһәббәт јетирмәсини әхлагсызлыг кими гијмәтләндирмәк дүз олмаз. Ахы. онун бир инсан кими севмәјә һаггы вардыр. Лакин Сүдабәнин интигам еһтирасы илә јашамасы, Сәјавушдан гисас алмасы онун гәддарлығынын вә амансызлығынын нәтичәсидир. О өз мә'нәви әсарәтинин интигамыны күнаһсыз Сәјавушдан алмаға чалышыр.

Әсәрин 2-чи пәрдәсиндә бәдбәхт вә һүгугсуз кәндлиләрин мин бир мәшәггәтлә гамчы алтында гала тикмәләри тәсвир едилир. Онлар шаһын дәһшәтли зүлмүндән шикајәтләнирләр. Сәрһәд кәндләрини дикәр тәрәфдән сәрхош Иран әскәрләри гарәт едирләр. Кәндлиләрин фәрјады көјә галхыр. Һәр ики тәрәфин сәрхош әскәрләри вурушурлар. Рүстәмлә бәрабәр бураја кәлән Сәјавуш сүлһ јарадыр, ган төкүлмәсинә е'тираз едир.

Атасынын ордуларынын күтләви гырғын төрәдән хәстәликләрдән дә дәһшәтли олдуғуну Сәјавуш ашағыдакы мисраларда гәзәблә ифадә едир:

Өтәр кечдијиниз јердә
бајгушлар,
Гәһрәман чилдинә кирән
сәрхошлар!
Биз кәлдик ки, чејнәнмәсин
јурдумуз,
Мәкәрсә чејнәјән кәнди ордумуз.
Гытлыг, ачлыг, туфан, өлүм,
фыртына,
Чүмләси бир јана, сизләр бир
јана!

Рүстәм шаһ ордуларынын кәндләри талан етмәсини, онларын налајиг һәрәкәтләрини шаһа чатдырыр вә билдирир ки, ган төкмәјә лүзум олмадығы үчүн Сәјавуш туранлыларла сүлһ бағламағы мәсләһәт көрүр. Азғын Кејкавус Рүстәми дә, Сәјавушу да горхаг вә хаин адландырыр:

Иштә һәр икиниз горхаг вә
мискин!
Сәјавуш да хаин, Рүстәм дә
хаин!

Кинли Кејкавусун вә һијләкәр Сүдабәнин Сәјавуш үчүн фәлакәт төрәдәчәјини јахшы биләи Рүстәм Сәјавуша мәсләһәт көрүр ки, Турана—дајысы Әфрасијабын јанына кетсин. Рүстәмин шүбһәләринин һаглы олдуғуну әсасландырмаг үчүн Сүдабәнин ашағыдакы сөзләринә хүсуси диггәт јетирмәјимиз кифајәтдир:

Сәјавушун о дик, о мәғрур башы
Әјилмәз олурса севкимә гаршы,
Ону ал ганларда көрмәк истәрим,
Сачларындан чәләнк һөрмәк
истәрим.

Рүстәм өз догма јурду Забилистана, Сәјавуш исә Турана кедир.

Әсәрин 3-чү пәрдәсиндә Сәјавушун досту Гәһрәманла бирликдә Туран тәбиәтинә мәфтунлугла ше'р дедијини көрүрүк. Зәһмәткешләрә дәрин һөрмәт бәсләјән, онлары дәрддән, гәмдән узаг көрмәк истәјән, халгларын әмин-аманлыг ичәрисиндә јашамасыны арзулајан инсанпәрвәр Сәјавуш бурада әввәлчә јахшы гаршыланса да, фәлакәт ону көлкә кими изләјир. Тахт-тач, шөһрәт еһтирасы илә јашајан Кәршивәз Сәјавушун тимсалында өзүнүн кәләчәк рәгибини көрүр вә үрәјиндә, нә олурса-олсун, ону мәһв етмәји гәрара алыр. Сәјавуш баша дүшүр ки, шаһ сарајлары һарада варса, орада зүлм, һагсызлыг, һијлә, шәр әмәлләр көк салыр. Өз тәбиәтинә көрә белә гурулуша ујушмајан Сәјавуш јенә дә һәјәчан кечирир, билир ки, һијлә, фәлакәт орада да ондан әл чәкмәјәчәк. Буну

Scanned with CamScanner

онун ашағыдакы сөзләри сәчијјәләндирир:

Сарај аләминә мәндә јох һәвәс,
Һәпси ганлы мәһбәс, парлаг бир гәфәс.

Сәјавушун дајысы гызы Фирәнкизлә нишанланмасы Кәршивәзин горху вә һәјәчаныны даһа да артырыр. Чавид өз гәһрәманы Сәјавушун мә'нәви сафлығыны, садәлијини, шөһрәт әсири олмадығыны бүтүн әсәр боју нүмајиш етдирир. Мәсәлән, дајысы Әфрасијаб она тач вә хәләт тәклиф едәндә Сәјавуш дејир:

Истәмәм, садәлик хошду мәнимчин,
Иранда да варды тачым, хәләтим...

Һадисәләрин сонракы инкишафы Сәјавушу Чин сәрһәдләринә кәтирир. Дајысы ону бураја—үсјан етмиш бир вилајәтә көндәрмишди ки, гајда јаратсын, үсјаны јатырсын. О бураја кәлән кими валини, онун мүшавирләрини һәбс етдирир, зүлмә, өзбашыналыға, дәрәбәјлијә сон гојмаға чалышыр. Лакин һијлә, фитнә-фәсад ач гурд кими ону аддым-аддым изләјир. Јери кәлмишкән бурада шакирдләрә изаһ едирәм ки, тәк-тәк гәһрәманларын көзәл, хејирхаһ нијјәтләринин һәјата кечирилмәси о дөврдә мүмкүн дејилди. Ағалар вә гуллар дүнјасында зүлмү, зоракылығы јашадан залымларын мәзлумлар үзәриндәки шаһлыг һакимијјәти иди. Һөкмдарлары дәјишдирмәјә, онлардан һагг-һесаб тәләб етмәјә халгын һүгугу јох иди. Һакимијјәт о дөврүн ганунларына көрә күја аллаһ тәрәфиндән һәмишәлик верилмишди. Инсан һүгугларыны буховлајан, фитнәләр јувасы олан шаһ сарајларына гаршы чыхан гәһрәманлар нә гәдәр гүдрәтли олсалар белә, үсул-идарәни дәјишдирмәјә күчләри чатмазды вә белә бир ичтимаи шүур һәлә јаранмамышды. Она көрә дә һүдудсуз ихтијарата саһиб олан шаһлар биркә дүшән кими ја гылынча, ја да хәјанәтә әл атыр, јолларына чыхан манеәләри арадан галдырырдылар. Еlә бунунла әлагәдардыр ки, Судабә дә, Кәршивәз дә Сәјавушу хәјанәт јолу илә мәһв етмәјә чалышырлар, һәм дә халга бағлы олдуғуна көрә ону ачыг-ачығына өлдүрмәјә чәсарәт етмирләр, тәләјә салмаг истәјирләр.

Сәјавушу изләјән Кәршивәз үсјан етмиш вилајәтә кәләркән көрүр ки, Сәјавуш үсјанчылара рәһбәрлик едәрәк, валини вә онун мүшавирләрини һәбсә алдырмышдыр. О, Чин зәһмәткешләринин дә Сәјавуша гошулдуғуну көрүб даһа да горхуја дүшүр вә чалышыр ки, бу бирлији позсун:

Чин халгына чох да инанмаг олмаз,
Онлар сијасәтдә олдугча гурназ.

Лакин Сәјавуш чавабында дејир:

Хајыр, һәпси Чин хаганындан гачан
Јохсул әкинчиләрдир...

Шакирдләрин көмәји илә белә нәтичәјә кәлирик ки, Сәјавуш халг арасында нә гәдәр һөрмәт газанса да, ијрәнч замәнәнин һијлә торундан хилас ола билмир. Судабәнин дүзәлтдији сахта мәктуб Кәршивәзин әлинә кечир. О да бу имкандан истифадә едәрәк мәктубу Әфрасијаба верир, ону Сәјавуша гаршы чевирир.

Сәјавуш Ирандан Турана кәлсә дә, тахт-тач үчүн һәмишә нараһат олан, үрәјини шүбһәләр кәмирән шөһрәтпәрәст, кинли шаһларын гәзәбиндән хилас ола билмир.

Лакин өлүм тәһлүкәси белә гәһрәман Сәјавушун үсјанкар руһуну сарсытмыр, о, чәкинмәдән дајысы Әфрасијаба дејир:

Дадлы дилләринә ујуб кәлдим мән,
Әсиркәмә һәр нә кәлсә әлиндән!
Лә'нәт о күнә ки, сығындым сана,
Нифрәт күвәндијим ганлы хагана!
Дүшүнмәдим бабам кими сәнин дә
Әграбләр јашармыш јува бејниндә.

Сәјавушун Судабәјә дедији ашағыдакы сөзләр онун сарајлара гаршы олан нифрәт вә гәзәбинин ифадәсидир:

Иран хәјанәт вә һијлә очағы,
Туран ифтира вә дәһшәт гучағы!

«Сәјавуш»ун шакирдләрин иштиракы илә тәһлили нәтичәсиндә онлар шүурлу сурәтдә дәрк едирләр ки, бу әсәр драматик жанрын фачиә нөвүдүр. Пјес фачиә жанрынын бүтүн тәләбләринә чаваб верир. Белә ки, әсәрин гәһрәманы үмумхалг мәнафеји уғрунда мүбаризә апарыр вә өз мүгәддәс мәсләки јолунда чанындан кечир. Әсәр боју һадисәләр ичтимаи зиддијјәтләр үзәриндә гурулдуғу үчүн охучуларда сарај үсул-идарәсинә гаршы нифрәт һисси јарадыр.

Бурада шакирдләрә изаһ етдим ки, мүтәрәгги романтизмин көркәмли нүмајәндәси олан Һ. Чавид өз һуманист идејаларыны әсәрин гәһрәманлары олан Сәјавушун, Алтајын, Рүстәмин һәрәкәт вә диалоглары васитәсилә ифадә етмишдир.

Бу әсәр өз тәрбијәви әһәмијјәтини бу күн дә итирмәмишдир. Бу күн дүнјаны јенидән гана чалхамаг, зор ишләтмәк сијасәти јеридәрәк бәшәријјәти горху алтында сахламаг истәјән Америка империалистләринин, онларын башында дуран рејганларын ич үзүнү ачыб ифша етмәк үчүн белә әсәрләрин ролу бөјүкдүр.

Анадан олмасынын 100 иллијини гејд етдијимиз даһи сәнәткар Һүсејн Чавидин Фирдовсинин 1000 иллији мүнасибәтилә гәләмә алдығы бу әсәр профессор Гулу Хәлиловун дедији кими «... Чавид сәнәти көһнә дүнјаја, ағалар вә гуллар дүнјасына, һагсызлыг вә әдаләтсизлик үзәриндә гәрар тутан чәмијјәтләрә дәрин нифрәт вә гәзәб ојадан үсјанкар сәнәтдир!»

ШАКИРДЛӘРДӘ ИФАДӘЛИ ОХУ ТЕХНИКАСЫ ҮЗРӘ БАЧАРЫГ ВӘ ВӘРДИШЛӘРИН ИНКИШАФ ЕТДИРИЛМӘСИНӘ ДАИР

Зија АБДУЛЛАЈЕВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Ифадәли оху техникасы анлајышы кениш мә'на дашыјыр. Бу анлајыша нитгин техники чәһәтләри (нәфәс, сәс, тәләффүз), һабелә мәнтиги вә психоложи шәртләри дә дахилдир. Биз бурада мәсәләјә даһа чох нитг техникасы мөвгејиндән јанашачағыг. Бу ондан ирәли кәлир ки, нитгин давамлылығы (темп), кејфијјәти (тембр), күчү, учалығы мәһз сәсин мәнтиги вә психоложи кејфијјәти илә мүвазилик тәшкил едир.

Бу мәгаләдә нитг техникасынын анчаг үч компоненти (нәфәсалма, тәләффүз, сәс) һаггында данышмағы гаршыја мәгсәд гојмушуг.

Н ә ф ә с нитгин заһири кејфијјәти олуб нәфәсалма органларынын иштиракы илә ичра олунур. Бу просесдә, әсасән, ағчијәрләр, нәфәс борусу, ағыз вә бурун бошлуглары иштирак едир.

Сәсин ајдынлығы, аһәнкдарлығы, курлуғу, тәмизлији дүзкүн нәфәсалмадан чох асылыдыр. Она көрә дә мүәллим ашағы синифләрдән башлајараг шакирдләрин дүзкүн нәфәсалма техникасына јијәләнмәләрини тә'мин етмәлидир.

Т ә л ә ф ф ү з дә нәфәсалма кими нитгин физики кејфијјәти олуб додагларын, дилин, алт вә үст чәнәнин, дишләрин, дамагларын, нәфәс борусу вә сәс телләринин вә с. иштиракы илә һәјата кечирилир.

Охунун көзәллији, емосионал кејфијјәти, бәдии-естетик

Scanned with CamScanner

тә'сири вә дәјәри нитгин сәлислијиндән, ајдынлығындан чох асылыдыр. Чох заман мүәллимин нөгсанлы тәләффүзү шакирдләрдә јанлыш тәләффүз вәрдишләринин јаранмасына сәбәб олур. Одур ки, һәр бир мүәллим әввәлчә өз нитгинин камиллији үзәриндә чалышмалыдыр. Тәләффүз көзәллијинә көрә онун нитги шакирдләр үчүн нүмунә олмалыдыр.

Тәләффүзлә әлагәдар методик ишләри мүхтәлиф истигамәтләрдә тәшкил етмәк олар. Онлардан бири чалышмалар јолудур. Нүмунә үчүн бир нечә чалышма веририк.

1. Ашағыдакы јанылтмачы учадан бир нечә дәфә тәкрар един:

Бу мис нә пис мис имиш, бу мис Кашан мисијмиш.

Јанылтмачдакы сөзләри ајдын тәләффүз етмәклә учадан сүр'әтлә охумаға наил олун.

2. Ше'рдә ч, ч, ш самит сәсләринин ардычыллығына диггәт јетирин (вал јазысыны динләмәклә). Оху заманы һәмин сөзләрин јаратдығы ритми сахламаға чалышын (С. Рүстәмин «Чапајев» ше'ри үзрә).

3. Ше'рин вал јазысына диггәтлә гулаг асын. Тәбиәт һадисәсинә хас олан ритми тутмаға чалышын вә ону өз охунузда әкс етдирин (М. Мүшфиг, «Јағыш»).

Чалышмаларын характериндән көрүндүјү кими, гојулан мәсәләләрин бә'зисини синифдә тә'лим просесинин кедишиндә, бә'зисини исә синифдәнхарич јеринә јетирмәк олар. Она көрә дә һәр ики иш формасындан дүзкүн вә сәмәрәли истифадә етмәк, онлары әлагәләндирмәк шакирдләрин охусунун ифадәлилијинә мүсбәт тә'сир көстәрир.

Тәләффүз һадисәси орфоепија илә бағлы олдуғундан, бу истигамәтдә иши әдәбијјат вә Азәрбајчан дили фәнләрини әлагәләндирмәклә даһа јахшы һәлл етмәк мүмкүндүр.

Ифадәли охунун кејфијјәтини тә'мин едән амилләрдән бири дә с ә с д и р. Бәдии әсәрләрин идеја-бәдии, емосионал кејфијјәтләри динләјичијә сәсләр васитәсилә чатдырылыр.

Тә'лим просесиндә сәсин бу кејфијјәтләринә диггәт јетирмәк зәруридир: күчүнә, учалығына, давамлылығына (темпинә), кејфијјәтинә (тембринә).

Шакирдләри сәс техникасынын сирләринә јијәләндирмәк үчүн апарылан методики ишләри дөрд група ајырмаг олар:

1) мүәллимин шәхси нүмунәси;

2) техники васитәләр вә әјани вәсаитләрлә апарылан ишләр;

3) чалышмалар үзрә апарылан ишләр;

4) шәрти ишарәләрдән истифадә.

Бу иш үсулларындан икиси—мүәллимин шәхси нүмунәси, техники васитәләр вә әјани вәсаитләрдән истифадә әдәбијјат тә'лиминдә үмуми үсул олуб бу вә ја башга бир анда оху техникасынын инкишафына хидмәт едир. Дикәр ики үсул—чалышмалардан вә шәрти ишарәләрдән истифадә исә спесифик характердә олуб даһа чох оху техникасынын инкишаф етдирилмәсинә тәтбиг едилир.

Нәфәсалма вә диксијаја нисбәтән шакирдләри сәслә әлагәдар чалышмалар үзәриндә ишләтмәк имканлары даһа кенишдир. Бу, әсасән, сәс үзәриндә ишин чохшахәли олмасындан ирәли кәлир. Бу истигамәтдә гојула биләчәк тапшырыг-чалышмалара аид бир нечә нүмунә илә таныш олаг:

1. Ше'ри сәссиз охујун. Мүнасиб оху сүр'әтини (аста, орта, ити) өзлүјүнүздә мүәјјәнләшдирмәјә чалышын. Кәлдијиниз гәнаәтә ујғун олараг сәси учадан охујун.
2. Ше'ри сәссиз охујун. Мисра дахилиндәки фасиләләрин јерини мүәјјәнләшдирин. Ше'ри учадан охумагла фасилә вердијиниз јердә нәфәс алын.
3. Ше'ри учадан вә күчлү аһәнклә охујун (С. Рүстәм. «Чапајев». V синиф үчүн).
4. Ше'ри көчүрүн, сонра учадан охујун. Мисра дахилиндәки фасиләләрин јерини мүәјјәнләшдирәрәк ону шәрти ишарә илә көстәрин. Тәрәфләрдә галан һечаларын сајыны мисраларын үстүндән јазын вә онлары мүгајисә един.

Н ү м у н ә: Боз дағын[6] гојнунда[5] (бир дәниз вардыр;
Чинарлар[6] саһилдә[5] (гатар-гатардыр.

5. Ше'ри сәссиз охујун. Мисра дахилиндәки вә сонундакы фасиләләри шәрти ишарәләрлә көстәрин. Фасиләләр заманы нәфәсвермә вә нәфәсалма үзрә чохлу мәшг един.
6. Н. Хәзринин «Күнәшин бачысы» әсәрини ифадәли охујун. Раст кәлдијиниз фасиләләрин давамлылығына диггәт јетирин. Фасиләләрин мүхтәлиф кејфијјәтли (гыса, орта, узун) олмасынын сәбәбини мүәјјәнләшдирин. Фасиләләри шәрти ишарәләрлә көстәрин (VII синиф үчүн).
7. Ше'рин вал јазысына диггәтлә гулаг асын. Охудакы фасиләләрин давамлылығына диггәт јетирин. Јолдашларынызын охусуну актјор охусу илә мүгајисә един.
8. Ше'ри өз ифанызда әввәлчә орфографијанын, сонра орфоепијанын тәләбләринә ујғун олараг магнитофон лентинә јазын. Һәр ики охуну мүгајисә един. Һансынын даһа хош тә'сир бағышладығыны мүәјјәнләшдирин. (VII синиф үчүн).
9. Ејни мөвзуда јазылмыш ики әсәр сечин (мәсәлән, тәбиәт лирикасына аид). Онларын һәр икисини өз ифанызда магнитофон лентинә јазын. Охунун темпини вә тембрини мүгајисә един. (VII синиф үчүн).
10. Ше'ри диггәтлә вә сәссиз охујун. Мисраларда шаирин башлыча олараг чатдырмаг истәдији фикрин (мәнтиги вурғу дүшән сөзүн) һансы сөзлә, јахуд сөз бирләшмәсилә ифадә олундуғуну дәгигләшдирин. Ше'ри учадан охујун. Мәнтиги вурғу дүшән сөзләри мүәјјәнләшдирәркән онлары шәрти ишарә илә көстәрин. Мәнтиги вурғу дүшән сөзләрә мүвафиг тембр сечмәклә әсәри ифадәли охујун. (VII синиф үчүн).

Ифадәли оху, хүсусилә оху техникасы үзәриндә ишин тәшкилиндә ән сәмәрәли васитәләрдән бири шәрти ишарәләрдир. Шәрти ишарәләрдән IV синифдән башлајараг истифадә етмәк мүмкүндүр. Әлбәттә, бунун үчүн шакирдләрин билик, мә'лумат сәвијјәсини нәзәрә алмаг лазымдыр. Мәсәлән, дөрд вә бешинчи синифләрдә мәнтиги вурғуја, психоложи фасиләјә аид мә'лумат вермәк мүмкүн олмадығы кими, онлара аид шәрти ишарәләрдән дә истифадә етмәк мәгсәдәујғун дејил.

IV—VII синифләрдә ифадәли оху заманы истифадәси мүмкүн олан ишарәләр системинә ашағыдакылар дахилдир:

/— кичик фасилә (поетик фасилә).

Гочаларын, /чаванларын,/ судәмәрләрини
Үз-көзүндән /сәһәр кими/нурлар төкүлүр...

(«Муған», VI синиф).

//— орта фасилә. Бу ишарәдән поетик фасиләдән бир гәдәр чох, психоложи фасиләдән бир гәдәр гыса фасиләни ифадә етмәк үчүн истифадә олунур. Мәсәлән:

Учун, нәғмәләрим, тез атланын сиз,//
Јелдән ганад тахыб ганадланын сиз.//

(«Учун, нәғмәләрим», VII синиф).

Бир чох һалларда фикир биринчи мисрада тамамланмыр. Бу заман һәмин мисрадан сонра мүәјјән дурғу ишарәси гојулур, јахуд һеч бир дурғу ишарәси тәтбиг едилмир. Белә олдугда, мисралар арасында фасиләнин давамлылығы фикир тамамланан (нөгтә, суал, нида ишарәси гојулан) мисралара нисбәтән даһа аз олур. Мүәллим буну V синифдә М. Мүшфигин «Бәхтијар» ше'ринин тәдриси заманы шакирдләрин нәзәринә чатдырыр. Мәсәлән:

Јолдашы сырадан галаркән кери,
Тутуб әтәјиндән чәкиб ирәли,
Она гүввәт верән, она руһ верән,
Она ән уғурлу бир јол көстәрән,
Һәм севки бәсләјән, һәм чан јандыран,
Сөнүк дујғулары ишыгландыран,
Күнәшлә јарышан нә бәхтијардыр.

Шәрти ишарәләрдә гарышыглыг јаратмамаг үчүн бу ики фасиләни ајырмаг, онлары мүхтәлиф шәрти ишарәләрлә көстәрмәк мәсләһәт көрүлүр. Һәр һалда мүәллим тәдрис заманы фасиләләр арасында бу фәрги нәзәрә алмалы, практик јолла ону шакирдләрә чатдырмалыдыр.

///—узун фасилә. Үч бир-биринә паралел үфүги хәтлә, әсасән, психоложи фасиләләр көстәрилир. Бу ишарә һисс, һәјәчан, һејрәт вә с. кими психоложи һаллары билдирән сөзләрдән сонра гојулур. Һәмин фасилә даһа узун олур. Мәсәлән:

Сән дүшдүн ашағы..,///— бир ан.../// бирчә ан...///
Мотору сөндүрмәк чыхды јадындан?

(«Күнәшин бачысы», VII синиф).

′—бу шәрти ишарә мәнтиги вурғу дүшән сөзләрин, јахуд сөз бирләшмәләринин үзәриндә гојулур. Лакин мәнтиги вурғуја даир IV—V синифләрдә фикир сөјләмәк, онлара бу истигамәтдә нәзәри мә'лумат вермәк лазым кәлмәдији кими, тәбии олараг һәмин ишарәдән истифадә етмәк дә дүзкүн олмазды. Шакирдләрин билик сәвијјәсини нәзәрә алараг мәнтиги вурғуја даир шәрти ишарәләрдән алтынчы синифдә дәрс илинин икинчи јарысында вә бүтүнлүкдә једдинчи синифдә истифадә етмәк олар.

↓—сөзүн үстүндә гојулан бу ишарә тонун алчалмасыны, јахуд сөзүн астадан дејилмәсини билдирир. Ше'рин идеја-мәзмунундан асылы олараг сөзләр бир-бириндән фәргләндирилир вә бу заман сәс мүхтәлиф гүввәтләрдә олур.

— сөзүн ади гајдада дејилмәси.

↑—тонун јүксәлдилмәси, јахуд сөзүн гүввәтли дејилмәсини билдирир (сөзүн үстүндә гојулур). Бир чох һалда мәнтиги вурғу дүшән сөзләр, мисрадакы дикәр сөзләрдән даһа гүввәтли дејилир. Белә олдугда шәрти ишарәләрин бириндән истифадә едилир.

Дејиләнләрлә әлагәдар олараг, оху техникасына аид билик вә бачарыгларын мәзмунуну ашағыдакы кими мүәјјәнләшдирмәк олар:

а) шакирдләр билмәлидирләр:

— идеја-мәзмунла сәсин учалығы, күчү, кејфијјәти (тембри) арасындакы бағлылығы вә ону ифадәли охуда нәзәрә алмағын, әкс етдирмәјин зәрурилијини;

— дүзкүн нәфәсалманын имканларыны (охунун башланғычында, мисранын ортасында вә сонунда верилән фасиләләрдә);

— ифадәли охунун вәзнлә әлагәсини; о чүмләдән, һеча, әруз вәзнинә, сәрбәст ше'рә мәхсус техники кејфијјәтләри.

б) шакирдләр бачармалыдырлар:

— идеја-мәзмуна ујғун олараг сәсин күчүндән, учалығындан, давамлылығындан, үслуби чаларлыгларындан истифадә етмәји;

— мисранын әввәлиндә, сонунда, дахили бөлүмләрә мәхсус фасиләләр заманы нәфәс алмағы вә вермәји, һава еһтијаты топламағы;

— нәфәсдән дүзкүн истифадә етмәји;

— сөзләри ајдын вә дүзкүн тәләффүз етмәји;

— оху заманы характеринә көрә фасиләләри фәргләндирмәји;

— ифадәли оху техникасы үзәриндә мүстәгил ишләмәји;

— ифадәли оху мәгсәдилә техники васитәләрдән истифадә етмәји;

— шәрти ишарәләрдән истифадә етмәји.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ СИНИФДӘНХАРИЧ ОХУ МАТЕРИАЛЛАРЫНДАН ИСТИФАДӘ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Билал ҺӘСӘНОВ

Салјан рајону, Хыдырлы кәнд орта мәктәбинин мүәллими

МӘ'ЛУМДУР ки, шакирдләр әдәбијјатдан програм үзрә өјрәнилән әсәрләрлә јанашы, мүәллимин, китабханачынын төвсијәси илә, һәмчинин өзләринин мүстәгил олараг сечмиш олдуглары хејли әсәр охујурлар. Һәмин әсәрләр әксәр һалларда програм мөвзулары илә бу вә ја дикәр дәрәчәдә әлагәли олур, дәрсдә әлдә едилмиш биликләри дәринләшдирмәјә вә мөһкәмләндирмәјә, даһа да зәнкинләшдирмәјә имкан верир. Бу чәһәти әсас көтүрәрәк, шакирдләрин синифдәнхарич оху заманы әлдә етдикләри биликләрдән дәрс просесиндә јери кәлдикчә истифадә олунмалы, әдәбијјатдан мүхтәлиф мәшғәләләрдә газанылмыш биликләр әлагәләндирилмәлидир. Әдәбијјатдан тәкмилләшдирилмиш програмларда ихтисарлар апарылмасы илә әлагәдар олараг шакирдләрин синифдәнхарич охусунун тәшкилинә диггәт артырылмалы, мүталиәјә рәһбәрлик јоллары мүасир тәләбләрә ујғунлашдырылмалыдыр. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, информасија ахы-

Scanned with CamScanner

нынын хејли күчләндиңи һазырки шәраитдә синифдәнхарич оху шакирдләрин мүстәгил билик әлдә етмәләриндә бөјүк әһәмијјәт кәсб едән бир васитәјә чеврилмишдир.

Мән бүтүн дәрс или боју синифдәнхарич охунун програм материаллары илә әлагәләндирилмәсини диггәт мәркәзиндә сахлајырам. Бу мәгсәдлә һәр програм мөвзусунун синифдәнхарич оху материаллары илә әлагәли мәнимсәдилмәси имканларыны арашдырыр, әлагәнин дәрсин һансы мәрһәләсиндә вә нечә јарадылачағыны мүәјјәнләшдирирәм. Чалышырам ки, шакирдләр програм үзрә өјрәнилән әсәрләрлә синифдәнхарич оху материаллары арасында проблем-мөвзу, идеја-мәзмун, жанр вә с. чәһәтдән әлагәләри көрмәји, һәмин әсәрләр арасында үмуми вә фәргли чәһәтләри мүәјјәнләшдирмәји, параленләр тапмағы бачарсынлар. Тәчрүбә көстәрир ки, әдәбијјат дәрсләриндә синифдәнхарич оху материалларындан истифадә олунмасы имканлары кенишдир. Мүәллим бу саһәдә тәшәббүскарлыг көстәрмәли, истәр әдәбијјат дәрсләринин, истәрсә дә синифдәнхарич оху илә баглы мәшғәләләрин тәшкилинә јарадычылыгла јанашмалыдыр. Биз бурада әдәбијјат дәрсләриндә синифдәнхарич оху материалларындан истифадә олунмасынын бә'зи имканларындан бәһс етмәји гаршыја мәгсәд гојмушуг.

Белә имканлардан бири әдәбијјатдан тәкрар вә үмумиләшдирмәјә һәср олунан дәрсләрдә програм үзрә кечилмиш әсәрләрлә синифдәнхарич оху материаллары арасында әлагә јарадылмасыдыр. IV—VII синифләр үчүн әдәбијјат програмларында тәкрар дәрсләри үчүн һәр синифдә 4 саат ајрылмышдыр. Мән һәмин дәрсләрдә тәкчә програм материалларынын дејил, мүвафиг синифдәнхарич оху материалларынын да тәкрарына хүсуси диггәт јетирирәм. Бу заман әввәл газанылмыш биликләрин тәкрар васитәсилә бәрпа олунмасы әсас мәгсәд олмур. Тәкрар заманы биликләрин мәзмунунун зәнкинләшдирилмәси, билик вә бачарыгларын јени ситуасијада тәтбиг олунмасы өн плана чәкилир, тәкрар вә үмумиләшдирмә јени, јүксәк сәвијјәдә апарылыр. М. Скаткин шакирдләрин әлдә етдикләри биликләрин тәкрарынын апарылмасы зәрурәтиндән бәһс едәркән көстәрир ки, биликләрин вә бачарыгларын мәзмуну дәфәләрлә тәкрар едилмәјән тә'лим просеси мә'насыздыр. Лакин тәкрарламаларын формасы мүхтәлиф ола билэр: мәзмунун дәјишилмәси мүхтәлиф дәрәчәдә олмагла тәкраретмә, јени контекстә көһнә мәзмунун дахил едилмәси, ассосиасијалар үчүн шәраит јарадылмасы, јени ситуасијада биликләрин тәтбиги үчүн мәсәләләр гојулмасы, әввәлләр газанылмыш биликләрин тәтбигини тәләб едән јарадычылыг мәсәләләринин верилмәси (М. Скаткин. Мүасир дәрс вә она верилән тәләбләр. Азәрбајчан мәктәби, 1970, № 3, сәһ. 64). Тәкрар дәрсләринә синифдәнхарич оху материалларынын да чәлб едилмәси бу бахымдан фајдалыдыр.

Мән тәкрар дәрсләриндә һәм програм үзрә өјрәнилмиш әсәрләри, һәм дә синифдәнхарич оху материалларыны проблем-мөвзу үмумилијинә көрә груплашдырыр, һәмин әсәрләрин идеја-мәзмун чәһәтдән әлагәсини, фәргли хүсусијјәтләрини шакирдләрин баша дүшмәләринә чалышырам. Бу заман бир әсәрин гаврањылмасы дикәри илә шәртләнир, лакин бунларын һәр бири өз мүстәгиллијини сахлајыр. Тәкрар заманы шакирдләрин мүкәммәл мәнимсәмәдији мәсәләләр бир даһа нәзәрдән кечирилир, мөвзуларын јени әлагә вә мүнасибәтләрдә гаврањылмасы истигамәтиндә иш апарылыр. V синифдә мүһарибә мөвзусунда јазылмыш әсәрләрин—С. Рүстәмин «Чапајев», М. С. Ордубадинин «Сержант Иванов адына көрпәләр еви», Муса Чәлилин «Гушчуғаз», С. Рәһимовун «Медалјон» әсәрләринин тәкрары заманы һәмин мөвзуда јазылмыш синифдәнхарич оху материаллары илә әлагә јарадырам. Бу мәгсәдлә С. Вурғунун «Москва», М. Раһимин «Рус» ше'рләри үзрә дә сөһбәт апарыр, програм үзрә өјрәнилмиш әсәрләрлә әлагәсини шакирдләрлә бирликдә ајдынлашдырырам. Сөһбәт заманы шакирдләр белә бир гәнаәт һасил едирләр ки, «Москва» ше'риндә шаир Вәтәнимизин пајтахты, үрәји олан Москва шәһәринин алман-фашист ишғалчыларына гаршы дөјүшләрдә чәтин сынаглара мә'руз галмасындан бәһс етмишдир. Азғын дүшмән өз нәзәрләрини Гызыл Москваја дикмишдир. Лакин тарихләрин шаһиди, әбәдијјәтин һејкәли олан бу шәһәр басылмаздыр. Чүнки дүшмәнә гаршы мүбаризәдә Вәтәнин һәр дашы, торпағы ајаға галхыр, һәр инсан үрәји бир дага дөнүр.

Шакирдләр көстәрирләр ки, М. Раһимин «Рус» ше'риндә гәһрәман рус халгынын дили илә ганлы кабуса—фашист чәлладларына мүрачиәт олунур. Шаир рус халгынын дили илә дүшмәнин лабүд мәғлубијјәтиндән, һаггын, әдаләтин гәләбәсиндән сөз ачмышдыр. Халгымызын дүшмәнә нифрәти бөјүкдүр. Бу мүһарибәдә фашистләрин мәзары газылачаг, онларын имдадына һеч кәс чата билмәјәчәкдир.

Шакирдләрә билдирирәм ки, мүһарибә мөвзусунда јазылмыш бу ше'рләрлә програм үзрә өјрәнилмиш әсәрләр арасында сых әлагә, үмуми идеја вардыр. С. Вурғун «Москва» ше'риндә јазыр:

Һәр оғлун, һәр гызын бир әскәр олсун,
Һәр икид синәси бир сәнкәр олсун.
Сәнин дөвләтинә көз дикән алчаг
Јалныз өз өмрүнә гәбир газачаг!..

Мәним тапшырығымла шакирдләр програм үзрә охудуглары әсәрләрдән шаирин һәмин фикринин һәјатилијини сүбут едән нүмунәләр кәтирирләр. Онлар «Сержант Иванов адына көрпәләр еви» әсәриндән кәнч лејтенантын дәстәсинин көстәрдији икидлији, дөрд саатлыг сүнкү дөјүшүндә, ганлы чарпышмада дүшмәнин бөјүк тәләфат вермәсини, чохлу танк, топ, пулемјот төкүб кери чәкилмәси сәһнәләрини хатырлајырлар. Шакирдләр Муса Чәлилин фашист зинданларында Вәтәни, гәләбәни тәрәннүм едән ше'рләр јазмасыны, гәһрәманлыгла һәлак олмасыны, өзүнү өлүм гаршысында әсл совет адамы кими апармасыны гејд едирләр. Онлар «Медалјон» әсәриндән, дүшмәнин сајсыз-һесабсыз һүчумуна мәрдликлә синә кәрән халгларымызын достлуғундан, гардашлығындан, арха чәбһәдә чалышанларын фәдакарлығындан бәһс едирләр.

Мүсаһибә нәтичәсиндә шакирдләрә ајдын олур ки, мүһарибә мөвзусунда програм үзрә өјрәнилән әсәрләрлә синиф-

дәнхарич оху материаллары арасында үмуми чәһәт һәмин әсәрләрдә совет адамларынын гәһрәманлығындан, дүшмәнә нифрәтиндән, гәләбәјә инамындан бәһс олунмасыдыр. Бу әсәрләрдә халга бағлылыг, онун бөјүк вә чәтин ишинә көмәк етмәк һисси, сүлһ, динч, фираван һәјат идејалары бөјүк јер тутур.

Мүһарибә мөвзусунда јазылмыш әсәрләрин тәкрарыны јекунлашдырараг шакирдләрә билдирирәм ки, «Мүһарибә дөврү әдәбијјатымызын мәркәзиндә мүасиримиз совет адамынын бәдии образы, онун мә'нәви аләми дурурду. Вәтәнпәрвәрлик вә гәһрәманлыг кими үмумхалг кејфијјәтләр ән јахшы әсәрләрдә фәрдин, шәхсијјәтин чанлы, реал дујғу вә дүшүнчәләр призмасындан кечәрәк әкс олунурду. Бу әсәрләр халгын бөјүк тарихи гәһрәманлыгларынын маһијјәтини ачыб көстәрир, адамларымызы фәдакарлыға сөвг едән мә'нәви, ичтимаи-сијаси амилләрин көкләрини тәдгиг едир, ејни заманда гәләбәнин нәјин, һансы гурбанларын вә мәһрумијјәтләрин баһасына баша кәлдијини көстәрир» (бах: Б. Нәбијев. Бөјүк Вәтән мүһарибәси вә Азәрбајчан әдәбијјаты, Бакы, «Елм» нәшријјаты, 1977, сәһ. 324).

Беләликлә, шакирдләрин әввәл әлдә етмиш олдуглары биликләр тәкрар заманы јени шәраитдә тәтбиг олунур, үмумиләшдирилир. Шакирдләр охудуглары әсәрләри әлагәләндирән хүсусијјәтләр барәдә мүһакимә јүрүтмәји, әсасландырылмыш һөкмләр вермәји, нәтичә чыхармағы өјрәнирләр. Тәкрар заманы шакирдләр јалныз бәрпаедичи јох, һәм дә јарадычы фәалијјәт көстәрирләр.

IV—VII синифләрдә инша јазыларын апарылмасы бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Һәмин синифләрдә шакирдләрин әлдә етдији инша јазы вәрдишләри јухары синифләрдә даһа мүрәккәб вә чәтин мөвзуларда иншаларын јаздырылмасы үчүн шәраит јарадыр. Шакирдләрә инша јазыларла әлагәдар мүстәгил јарадычылыг иши вәрдишләри ашыланмасы бу бахымдан зәруридир. Лакин апарылмыш тәдгигатларда һаглы олараг көстәрилдији кими, «инша тә'лиминдә шакирдләр дәрслик «әсири» олмагдан һәләлик там азад едилмәмишләр». Бу чидди гүсуру арадан галдырмаг үчүн мән инша јазыларда шакирдләрин мүстәгил мүһакимә јүрүтмәләринә, әсәрә өз мүнасибәтләрини билдирмәләринә чалышырам. Инша јазыларда шакирдләр јалныз програм үзрә өјрәнилмиш әсәрләрлә мәһдудлашмыр, јери кәлдикчә мүвафиг синифдәнхарич оху материалларына да мүрачиәт едирләр. VII синифдә С. Рүстәмин «Гафурун гәлби» әсәри үзрә јаздырдығым инша илә әлагәдар шакирдләрә шаирин «Рус гардашыма», «Анд», «Гәһрәманын вәсијјәти», «Күн о күн олсун ки» әсәрләрини дә охумағы вә «Һеч кәс унудулмур» мөвзусунда иншада һәмин әсәрләрдән дә истифадә етмәји мәсләһәт көрүрәм. Шакирдләр иншада һәмин әсәрләрин идеја-мәзмунуна өз мүнасибәтини билдирир, ситатлар кәтирир, әсәр барәдә һөкмләрини әсасландырырлар.

Охшар вә зидд әдәби гәһрәманларын мүгајисәли тәһлили үзрә инша јазыларда да синифдәнхарич оху материаллары програм үзрә өјрәнилән мүвафиг әсәрләрлә әлагәләндирилир. V синифдә Т. Шаһбазинин (Симурғ) програм үзрә өјрә-

нилән «Гајчы» әсәринин гәһрәманы Мәммәд сурәтинин тәһлилинә һәср олунмуш инша јазыда шакирдләр синифдәнхарич оху материалына — В. Һүгонун «Сәфилләр» әсәриндән «Козетта» башлыглы һиссәјә мүрачиәт едирләр. Шакирдләр иншада Мәммәд вә Козетта сурәтләрини мүгајисәли сәчијјәләндирмәјә сә'ј етмиш вә буна мүвәффәг олмушлар. Јазы ишләриндә Мәммәдин вә Козеттанын өзкә гапыларында бир гарын чөрәк үчүн әзаб-әзијјәт чәкмәләриндән, нөкәрчилик, гуллугчулуг етмәләриндән сөз ачылмыш, һәр ики әсәрдә үмуми чәһәтләрлә јанашы, гәһрәманларын сонракы талејиндәки фәрг дә көстәрилмиш, Мәммәдин Совет дөвләтинин гајғысы сајәсиндә аг күнә чыхдығы хүсуси гејд едилмишдир. Шакирдләр һәр ики әсәри гаршылыглы әлагәдә арашдырыр, идеја-мәзмунуну дүзкүн тәһлил едирләр.

Орта синифләрдә шакирдләр өз сәнәтинин мәнимсәдилмәси үчүн «ачар» ролуну ојнајан биликләрә јијәләнир, әдәбијјат нәзәријјәсинин бир сыра елементләрини мәнимсәјирләр. Мән дәрс просесиндә ајры-ајры әсәрләрлә әлагәдар әдәбијјат нәзәријјәси анлајышларынын өјрәдилмәси заманы синифдәнхарич оху материалларындан да истифадә едир, дәрсликдә верилмиш нүмунәләрлә кифајәтләнмирәм. V синифдә С. С. Ахундовун «Гарача гыз» әсәринин тәдриси илә әлагәли шәкилдә шакирдләрдә әдәбијјат нәзәријјәсиндән бәдии портрет һаггында илк анлајыш јарадылмалыдыр. Шакирдләрә изаһат верәрәк билдирирәм ки, портрет бәдии әсәрдә сурәтин заһири көркәминин, данышыг тәрзинин, һәрәкәтләринин тәсвириндән ибарәтдир. Јазычы бәдии портрет васитәсилә сурәти охучуја даһа әтрафлы тәгдим едир. Бу әдәби васитәнин көмәји илә охучу сурәти мүкәммәл, чанлы гаврајыр. Сонра бәдии портретә нүмунә олараг синифдәнхарич оху материалындан — М. Ибраһимовун «Муровдағын әтәјиндә» әсәриндән дә гәһрәманын заһири көркәминин вә характеринин сәчијјәләндирилдији һиссәни ифадәли охујурам: «Ајазын он ики јашы кечән ил мај ајында тамам олуб. Өзү дә 32 нөмрәли мәктәбин V синфиндә охујур. Лакин кәнардан бахан elә биләр ки, он једди јашы вар, азы онунчу синфи гуртарыб. Ајаз әввәлдән сүмүјү ири ушагдыр. Синиф јолдашларынын һамысындан чанлы-көвдәли вә бојлу-бухунлудур, һәм дә дирибашдыр, зирәкдир.

Ата-анасынын бирчәси олдуғуна бахмајараг, Ајаз шылтаг вә әркөјүн дејил, үзүјоладыр, мүлајимдир. Мәктәбдә дә, евдә дә јахшы ад чыхарыб» (бах: М. Ибраһимов, Пәрвизин һәјаты, Бакы, 1975, сәһ. 78). Шакирдләрин әдәби-нәзәри анлајышлары нечә мәнимсәдикләрини јохламаг, онлара әлдә етдикләри биликләри мүстәгил мүталиә заманы тәтбиг етмәк бачарығы ашыламаг мәгсәдилә синифдәнхарич оху материалларындан нәзәри анлајышлара аид нүмунәләр сечмәји вә әдәбијјат дәфтәринә јазмағы тапшырырам. Әдәбијјат нәзәријјәсиндән өјрәдилән анлајышларын синифдәнхарич оху илә әлагәләндирилмәси нәтичәсиндә шакирдләр мүстәгил охудуглары әсәрләрин идеја-мәзмунуну, бәдии хүсусијјәтләрини мүкәммәл мәнимсәјирләр. Лакин бу иши даһа кениш мигјасда апармаг мәгсәдәујғундур. Шакирдләрә әдәби-нәзәри анлајышлары даһа дәриндән мәнимсәтмәк үчүн програм үзрә кечилән дәрсләрлә јанашы, әдәбијјатдан дикәр мәшғә-

Scanned with CamScanner

ләләрин (синифдәнхарич оху дәрсләри, факултатив, дәрнәк мәшғәләләри вә с.) имканлары да диггәтдән јајынмамалыдыр.

Мүасир дөврдә шакирдләрин өз билнкләрини мүстәгил артырмаг вәрдишләринә јијәләнмәси, онларда мүнтәзәм мүталиәјә тәләбат формалашдырылмасы, јарадычы, тәдгигат характерли фәалијјәт көстәрмәк бачарығы ашыланмасы тә'лим-тәрбијә просесиндә гаршыја гојулан әсас вәзифәләрдән биридир. Әдәбијјат дәрсләриндә синифдәнхарич оху материалларындан истифадә олунмасы да бу мәгсәдә хидмәт едир. Нәтичәдә шакирдләр әдәбијјатдан мүхтәлиф мәшғәләләрдә әлдә етдикләри билнкләри әлагәләндирмәк, тәтбиг етмәк, мүхтәлиф ситуасијаларда бу биликләрдән бәһрәләнмәк бачарығына јијәләнирләр. Шакирдләр синифдәнхарич оху материалларындан истифадә етмәклә дәрсдә үмумиләшдирмәләр апарыр, өз һөкмләрини әсасландырыр, нәтичәләр чыхарыр, мүгајисәләр апарырлар. Бу заман дәрсин мәзмуну даһа да зәнкинләшдирилир вә интенсивләшдирилир.

Шакирдләр бу јолла синифдәнхарич охунун әһәмијјәтини дүзкүн дәрк едир, оху илә бағлы тапшырыгларыны сә'јлә јеринә јетирирләр. Синифдәнхарич оху бу јолла синиф-дәрс системинә тәбии шәкилдә дахил олунур вә дәрсин өз тә'лим-тәрбијә функсијаларыны даһа мәгсәдәујғун јеринә јетирмәсинә көмәк едир.

•

МҮАСИРЛИК ӘСАС АМИЛДИР

Мәһәммәд БАҺАРЛЫ
«Азәрбајчан мәктәби» журналынын мәс'ул катиби

Мүасирлик дөврүн тәләбидир. Онсуз коммунизм гуручулуғу ишиндә мүвәффәгијјәт газанмаг чох чәтиндир. Коммунизм исә бизим идеалымыздыр вә онун уғрунда мүбаризә апарырыг. Бу мүбаризәдә, шүбһәсиз ки, јени инсан тәрбијәси дә әсас јер тутур.

Јени инсан илк нөвбәдә үмумтәһсил мәктәбиндә јетишир. Она көрә дә бу саһәдә педагожи коллективләрин, халг маарифи ишчиләринин үзәринә олдугча мәс'ул вәзифәләр дүшүр. Башлыча вәзифәләрдән бири исә тә'лим-тәрбијә ишинин тәкмилләшдирилмәсиндән ибарәтдир. Бу бахымдан тә'лим-тәрбијә ишинин әсас тәшкили формасы олан дәрсин мүасир тәләбләр сәвијјәсинә галдырылмасы чох зәруридир. Чүнки дәрс мәктәблиләрдә елми вә коммунист дүнјакөрүшү јаратмагда вә формалашдырмагда сон дәрәчә мүһүм рол ојнајыр. Дәрсин мүасир тәләбләр сәвијјәсинә галдырылмасында онун структурунун тәкмилләшдирилмәси вә типләриндән јарадычылыгла истифадә едилмәси хүсуси әһәмијјәтә маликдир. О чүмләдән дәрсин имканларындан истифадә едәрәк шакирдләрә даһа дәрин билик вә кениш мә'луматлар верилмәли, бу мәгсәдлә исә онларла ишләмәјин әлверишли методлары ахтарылыб тапылмалы, кечилән мөвзулар һәјатла, коммунизм гуручулуғу тәчрүбәси илә сых сурәтдә әлагәләндирилмәли, тәдрис-әјани вәсаитләрдән, тә'лимин техники васитәләриндән јерли-јериндә вә мүнтәзәм истифадә олунмалыдыр. Республикамызда ишини бу тәләбләр

сәвијјәсиндә гуран мүәллимләр чохдур. Онлардан икисинин шакирдләрә верилән билијин мөһкәмләндирилмәси саһәсиндәки иш тәчрүбәси илә таныш олаг.

Азәрбајчан дилинин тәдрисиндә вә онун һәртәрәфли мәнимсәнилмәсиндә тәкрарын ролу бөјүкдүр. Програмда дәрс илинин әввәли вә һәр рүбүн сону үчүн тәкрар саатлары нәзәрдә тутулмушдур. Лакин бу саатларла кифајәтләнмәк олмаз. Чәбрајыл рајонундакы М. Горки адына шәһәр орта мәктәбинин дил-әдәбијјат мүәллими Мүзәффәр Садыговун фикринчә, һәр һансы мөвзунун дәриндән мәнимсәнилмәси, јаддашда мөһкәмләндирилмәси үчүн тәкрара тез-тез мүрачиәт етмәк лазымдыр. Мүзәффәр мүәллим бу мәгсәдлә ашағыдакы васитәләрдән кениш истифадә едир:

1) һәр бәһсин, һәр мөвзунун өзүнәмәхсус чалышма саатындан сәмәрәли истифадә етмәк;

2) грамматик тәһлилләрә диггәт јетирмәк;

3) фронтал суаллар вермәк;

4) фәрди суаллар вермәк.

Мүәллим биринчи бөлмәјә аид олан тәкрары (јә'ни чалышмадан истифадә етмәк) әсасән үмуми фәсилләрдән, башлыгларын кечилиб гуртармасындан сонра апарыр. Мәсәлән, фонетиканын кечилиб гуртармасындан, сөз вә онун тәркибиндән, нитг һиссәләриндән, чүмләнин интонасијаја көрә нөвләриндән, синтактик әлагәләрдән, тә'јини сөз бирләшмәләриндән, тәркибләрдән, чүмлә үзвләриндән, һәмчинс үзвләрдән, хүсусиләшмәләрдән, садә чүмләнин нөвләриндән, грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрдән, мүрәккәб чүмлә вә ајры-ајры будаг чүмләләрдән, васитәли вә васитәсиз нитгин кечилиб гуртармасындан сонра шакирдләрин кечдикләрини чалышма јолу илә онларын јадына салыр. Тәкрарын бу нөвүндән вахташыры истифадә едилдији үчүн шакирдләрин грамматиканын мүхтәлиф саһәләринә аид биликләри даһа да мөһкәмләнир.

Мүзәффәр мүәллим дејир ки, грамматик тәһлил тәкраретмәнин ән јахшы васитәсидир. Морфоложи вә синтактик тәһлил илә грамматиканын бүтүн мөвзуларыны тәкрар етмәк олур. Фонетик тәһлил јолу илә сәс, һәрф, әлифба, саит, самит, галын вә инчә саитләр, кар вә чинкилтили самитләр, додагланан, додагланмајан саитләр, аһәнк гануну, һеча, апострофлу сөзләр, сөзүн сәтирдән-сәтрә кечирилмәси вә вурғу илә бир даһа таныш олмаг мүмкүндүр.

Фронтал вә фәрди суаллар да тәкрарын ән јахшы нөвләриндәндир. Мүәллим бу нөв тәкрарда да фонетикадан тутмуш васитәли вә васитәсиз нитгә гәдәр суаллар вермәк имканы әлдә едир.

Мүзәффәр Садыговун иш тәчрүбәсиндән белә бир јәгинлик һасил етмәк олар ки, тәкрарын ајры-ајры нөвүндән һәмишә истифадә етмәклә грамматиканын әсасларыны кәнч нәслә өјрәдә биләрик.

Мүәллим бүтүн мәшғәләләрдә шакирдләрин фәаллашдырылмасыны тә'мин едир. Будур, «Мүрәккәб фе'лләр» кечилир. Синфин тәшкилиндән сонра ејни вахтда 4 шакирд јазы тахтасына чағырылыр (ев тапшырығы вә күндәликлә бирликдә). Онлара кечмиш дәрсин һәр бөлмәси үзрә һазырлашмаг тапшырылыр. Данышачаг шакирдләрин һәрәси бир сөз, сөз бирләшмәси вә јахуд чүмлә тәһлил етмәлидир. Бунлар һазырлашана гәдәр мүәллим онларын вә әјләшән шакирдләрин ев тапшырыгларыны јохлајыр. Сонра әјләшән шакирдләрлә (синифлә) кечмиш дәрси фронтал шәкилдә тәкрарлајыр (мүхтәлиф үсулларла, әсасән мүсаһибә јолу илә). Гаршыдакы шакирдләрдән дә дәрси һиссә-һиссә сорушур; синифдәки бүтүн шакирдләри бу ишә чәлб едир. Демәли, јердәки шакирдләр дә тапшырылмыш тәһлилләрдә иштирак едирләр. Билмәдикләрини мүәллим јекунлашдырыр.

Јени дәрсин кечилмәси мәрһәләсиндә, мүрәккәб фе'лләрин әмәлә кәлмә јоллары барәдә мисаллар кә-

тирилмәсиндә вә изаһат верилмәсиндә дә шакирдләр фәаллыг көстәрирләр. Һәмин мәрһәләдә дә суал-чаваблар тәшкил олунур. Дәрсин сонунда исә данышан вә ән чох фәаллыг көстәрән шакирдләрин билији гијмәтләндирилир. Сонра евә тапшырыг верилир.

Мүзәффәр мүәллимин шакирдләри истәр тәкрар просесиндә, истәрсә дә дикәр мәшғәләләр заманы мүстәгил ишләмәји бачарыр, дили бүтүн инчәликләринә гәдәр мәнимсәмәјә чалышырлар.

Шәки рајонундакы Охуд кәнд орта мәктәбинин дил-әдәбијјат мүәллими Гәни Абдуллајевин педагожи фәалијјәтиндә шакирдләрә биликләри мүстәгил артырмаг бачарығынын ашыланмасы хүсуси јер тутур.

О, шакирдләри фәаллашдырмаг, тәдрис олунан мөвзуларын хүсусијјәтләриндән асылы олараг онлары мүстәгил мөвзулар вә тапшырыглар үзрә ишләтмәк, кечиләнләри шүурлу сурәтдә дәрк етмәк габилијјәтини инкишаф етдирмәк гајғысына галыр. Гәни мүәллим шакирдләри мүстәгил мүһакимә јүрүтмәјә вадар едән вә дәрсликдә изаһы верилмәјән суаллар әтрафында даһа чох ишләдир. Мүәллим шакирдләрин мүстәгил ишини һәм дәрсдә алдыглары нәзәри билилкләрин әсасында, һәм дә синифдәнхарич тәдбирләрин, јә'ни мүхтәлиф јерләрә екскурсијалар, кинофилм вә театр тамашаларына коллектив бахыш, әдәбијјат дәрнәкләриндә дәрсдәнкәнар мүталиәнин тәшкили, охунмуш бәдии әсәрләрин тәһлили вә с. әсасында апарыр.

Г. Абдуллајев мүстәгил ишдән шакирдләрин идеја-сијаси вә мә'нәви тәрбијәсиндә мүһүм васитә кими истифадә едир. Мәсәлән, истәр классик, истәрсә дә мүасир јазычыларымызын әсәрләриндә кәнч нәслә нүмунә ола биләчәк әдәби гәһрәманлар чохдур. Онлардакы мүбаризлик, ирадәлилик, вәтән вә халг јолунда һәр чүр чәтинлијә мәрдликлә дөзмәк кими вачиб инсани хүсусијјәтләри шакирдләрин шүуруна јеритмәк, онларын бүтүн идеја-сијаси мәтинлијини, көзәл әхлаги кејфијјәтләрини кәнчләрин гәлбинә дамла-дамла ахыда билмәк мүәллимләрдән бачарыг вә усталыг тәләб едир. Тәчрүбә көстәрир ки, индики һәјаты, гајда-гануиларымызы, ичтимаи гурулушумузун үстүнлүкләрини шакирдләрә шүурлу сурәтдә баша салмаг үчүн халгымызын кечмиш һәјаты илә мүгајисәли сурәтдә изаһ едәндә шакирдләрдә социализм чәмијјәтинә рәғбәт һисси тәрбијә етмәк асан олур. Классик әдәбијјатла мүасир әдәбијјатымызын мүгајисәсиндә бу фәрги даһа ајдын көрүрүк. Кечмишә нәзәр салмадан индики үстүнлүкләримизи һеч чүр шакирдләрә изаһ едә билмәрик. Шакирдләрин диггәтини бу фәргә чәлб етмәк, әлбәттә, һәр чүр тәблиғатдан даһа тә'сирли вә инандырычыдыр. Чүнки һәр бир дөврүн хүсусијјәтләри бәдии әсәрләрдә даһа ајдын шәкилдә өз әксини тапыр. Г. Абдуллајев VIII синифдә «Лејли вә Мәчнун»у кечәркән феодализм дөврүндә инсан һүгугсузлуғундан, инсан һејсијјәтинин тапдаланмасындан, азад мәһәббәтин дустаг олмасындан вә с. ичтимаи әдаләтсизликләрдән данышанда бу вәзијјәти мүасир дөврүмүзлә мүгајисә едир, јахуд Ч. Чаббарлынын «Алмаз» әсәриндә Алмаздан данышаркән ону Лејли илә мүгајисә едир. Мүсаһибәни бу күнкү дөврүмүзә кәтирмәклә Азәрбајчан гызларынын нечә бөјүк харигәләр јаратдығыны (әмәк гәһрәманларынын адларыны чәкмәклә) кениш гејд едир; шакирдләрин фикрини бир анлыға кечмишин дәһшәтли күнләринә вә бу күнүн фираван, хошбәхт һәјатына чәлб етмәклә Совет дөвләтинин зәһмәт адамларына нечә јүксәк гијмәт вердијини онларын нәзәриндә чанландырыр; шакирдләрдә бүтүн бу сәадәти инсанлыға бәхш едән партијамыза сонсуз мәһәббәт вә сәдагәт һиссинин јаранмасына наил олур. Кечиләнләри мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә «Гадын кечмишдә белә идарә олунурду» таблосу әсасында «Вәтәнимиз кечмишдә вә инди» мөвзусу үзрә мүстәгил олараг ев иншасы јазмағы тапшырыр. Инша јазыја һазырлыг үчүн шәкил үзрә мүсаһибә апарыр.

Беләликлә, Гәни мүәллим кечдији һәр бир мөвзуну вә нәзәри билији практик һәјатла әлагәләндирир. Бунун нәтичәсиндә шакирдләр һәр шеји шүурлу сурәтдә дәрк едир вә өзләри нәтичә чыхарырлар. Мүәллим шакирдләри мүстәгил ишләтмәк үчүн кечиләи бәдии әсәрләрин гәһрәманлары һаггында характеристика јазмағы (һәр кәс өз рә'јини јазыр) тапшырыр. Синифдә бу рә'јләри охујур. Јахшы јазанлара үстүнлүк верир. Лазыми фикирләри әлавә етмәк мәгсәдилә синфә суал верир: јолдашын даһа нә јаза биләрди? Шакирдләр өз фикирләрини әлавә едирләр. Белә гаршылыглы фикир мүбадиләси һәм кечиләи мөвзуну, гәһрәманын сәчијјәсини јахшы баша дүшмәкдә шакирдләрә көмәк едир, онларын тәхәјјүлүнү инкишаф етдирир, һәм дә онлары даһа кәркин дүшүнмәјә вадар едир, бүтүн бачарыгларыны сәфәрбәрлијә алыр.

Гәни мүәллим X синифдә С. Рүстәмин Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврү јарадычылығыны кечәркән «Ана вә почталјон» ше'ринин тәдриси заманы «Гәһрәманлар өлмүрләр» мөвзусунда һазырланмыш албомдан истифадә едир. Албому вәрәгләдикчә мүһарибәнин дәһшәтләри шакирдләрин көзү өнүндән кәлиб кечир. Волгограддакы Мамај тәпәсинин шәкилләрини, оғул гаршысында даша дөнмүш ана һејкәлләрини көрдүкчә шакирдләрин гәлбиндә фашизмә, мүһарибә гызышдырычыларына гаршы сонсуз гәзәб вә кин ојаныр. Одур ки, јаранмыш кәскин вәзијјәтдән истифадә едиләрәк синфә суал верилир:

М. —Ким дејәр, әсәр мүасир дөврүмүзлә нечә сәсләшир?

Ш. — Биз Бөјүк Вәтән мүһарибәсинә аид һәр һансы бир әсәри охујаркән вә ја кинофилмә бахаркән гәлбимиздә бу мүһарибәни төрәдәнләрә гаршы сонсуз нифрәт һисси ојаныр. Милјонларла ананы, бачыны, өвлады көзјашлы гојан фашизмә гаршы гәзәбимиз артыр вә Вәтәнимизи көз бәбәји кими горумаг үчүн даһа сајыг олмаға чалышырыг. Тәәссүф ки, мүһарибә гызышдыранлар бу күн дә вардыр. Она көрә дә һәмин әсәр инди дә мүһүм актуаллыг кәсб едир.

М. — Әмин-аманлыг үчүн сүлһ зәруридир. Бизим өлкәмиз дүнјада сүлһүн дајағыдыр. Партијамыз һәмишә сүлһ сијасәти јеридир, бүтүн дүнја зәһмәткешләринин вә доғма Вәтәнимизин сәадәти үчүн әлиндән кәләни едир. Бүтүн дүнјада сүлһүн горунмасы үчүн көрүлән тәдбирләрә конкрет мисал чәкә биләрсинизми?

Ш. — Сов.ИКП XXVI гурултајында партијамызын харичи сијасәти һаггында гәбул олунан гәрарларда планетимиздә сүлһүн горунмасы вә өлкәләр арасында кәркинлијин зәифләдилмәси мәсәләси әсас проблем кими ирәли сүрүлмүшдүр.

Г. Абдуллајев мүстәгил чалышмаг үчүн тарихи гәһрәманла бәдии әсәрләрин гәһрәманы арасындакы үмуми вә фәргли чәһәтләри евдә јазмағы тапшырыр. Мәсәлән, Меһди илә Ејваз, Гафур илә Елхан вә с. Бу гәһрәманларын һәр биринин өлүмү шәрәфли өлүмдүр, бәс фәрг нәдәдир? Шакирдләр бу һагда мүһакимә јүрүдүрләр. Јазылары синифдә мүзакирә едирләр. «Мән һансы әдәби гәһрәмана охшамаг истәрдим? Нә үчүн?» башлығы алтында кедән мүзакирә шакирдләри даһа чох марагландырыр. Чаваблар, јә'ни јазылар рәнкарәнк вә мараглы олур.

Шакирдләрин сәрбәст ишләмәләри үчүн верилән «Бизим өлкәдә кимләрин һөрмәти чох олур? Нә үчүн?» мөвзусу да чох әһатәлидир. Мүәллим бурада фүрсәтдән истифадә едиб өлкәмиздә әмәк адамларына верилән јүксәк гијмәтдән данышыр вә шакирдләрдә бир сыра пешәләрә һәвәс ојадыр. С. Вурғунун лирикасындан данышаркән «Азәрбајчан» ше'риндән кәтирдији мисраларла Вәтәнин нә демәк олдуғуну, ону нә үчүн бу гәдәр севдијимизи кениш шәкилдә ајдынлашды-

рыр вә шакирдләрин бәдии әсәрләрдән мүвафиг нәтичә чыхармалары үчүн мүсаһибә тәшкил едир.

Мүәллим чалышыр ки, һәр бир әсәри тәдриси заманы јени бир шеј өјрәтсин. Елә бир проблем һаггында сөһбәт ачсын ки, шакирдләри дәриндән дүшүнмәјә вадар етсин. Мәсәлән, Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары» әсәриндәки гадын сурәтләри илә М. Ф. Ахундовун комедијаларындакы гадын сурәтләрини фәргләндирмәји тәклиф едир. Н. В. Гоголун «Мүфәттиш» комедијасындакы Хлестаков илә Н. Нәримановун «Шамдан бәј» әсәриндәки Шамдан бәјин фәргли вә охшар чәһәтләрини јазмағы тапшырыр. Онлары бу чүр суаллар әтрафында дүшүндүрүр: Мүәллифин гәһрәмана мүнасибәти нечәдир? Бәс сизин мүәллифин фикринә мүнасибәтиниз нечәдир?

Дәрсләри бу чүр мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә гуран мүәллимләримиз тә'лимин гаршысында дуран вәзифәләрин мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилмәсинә наил олурлар.

Мүәллимин өзүнүтәһсилинә көмәк

ДИЛ ТӘ'ЛИМИНИН ХҮСУСИ МЕТОДЛАРЫ ИЛӘ ДИДАКТИКАНЫН ҮМУМИ МЕТОДЛАРЫ АРАСЫНДАКЫ ГАРШЫЛЫГЛЫ ӘЛАГӘЈӘ ДАИР

Бәшир ӘҺМӘДОВ
педагожи елмләр доктору, профессор

Бә'зи мүтәхәссисләр белә һесаб едирләр ки, ајры-ајры фәнләрин тәдриси просесиндә истифадә олунан спесифик методлар, принсип вә ганунлар мөвчуд дејилдир, јалныз дидактиканын мүәјјәнләшдирмиш олдуғу үмуми ганун, принсип вә методлар вардыр ки, онлар һәр бир фәннин тәдрисиндә тәтбиг олунур вә спесифик шәкилдә тәзаһүр едир. ССРИ Педагожи Елмләр Академијасынын витсе-президенти И. Д. Зверев «Мүасир мәктәбләрдә тә'лим методларынын вәзијјәти вә тәдгиги перспективләри» адлы мәгаләсиндә (мәгалә «Мүасир үмумтәһсил мәктәбләриндә тә'лим методлары проблемләри», М., 1980. китабында нәшр олунмушдур) хүсуси фәнләрин спесифик методларынын олмасыны инкар едән мүәллифләрә чаваб верәрәк јазыр: —Дидактлардан бә'зиләри үмуми методларын ајры-ајры фәнләрин тәдриси просесиндәки спесифик тәзаһүр хүсусијјәтләрини онда көрүрләр ки, һәмин алимләрин фикринчә, үмуми метод һәр бир фәннин өзүнә аид олан пријомлар вә васитәләрлә әлагәјә кирир, бунун да нәтичәсиндә өзүнәмәхсуслуг әламәти кәсб едир (бах: сәһ. 13). Мәгаләдә даһа сонра охујуруг: «Мәсәләнин бу шәкилдә гојулушу ајры-ајры тәдрис фәнләринин хүсуси методлара малик олмасыны инкар етмәјә кәтириб чыхармырмы?» (сәһ. 14). Мән һәмин суала белә чаваб верәрдим:—Бәли, чыхарыр, өзү дә бу фикрә бәраәт газандырмаг үчүн һеч бир елми әсас тапмаг мүмкүн дејилдир.

С. П. Баранов, Л. Р. Болотина вә дикәр алимләр тәрәфиндән јазылмыш «Педагокика» (М., 1981, сәһ. 25) китабында охујуруг: «Методика педагокиканын елә бир саһәсидир ки, тә'лимин үмуми ганунаујғунлугларынын мүхтәлиф фәнләрин тәдриси просесиндәки хүсуси тәзаһүр формаларыны тәдгиг етмәклә мәшғул олур». И. Ј. Лернер 1980-чи илдә Москвада нәшр етдирдији «Тә'лим просеси вә онун ганунаујғунлуглары» китабында јазыр ки, дидактика илә методиканын башлыча фәрги ашағыдакындан ибарәтдир: дидактика тә'лимин үмуми ганунаујғунлугларыны тәдгиг едир, методика илә һәмин ганунаујғунлугларын мүхтәлиф фәнләрин тәдрисиндәки спесифик тәзаһүр хүсусијјәтләрини арашдырмагла мәшғул олур (бах: сәһ. 60—61). Исаак Јаковлевич башга бир тәдгигат ишиндә јазыр: «Тә'лим методларынын тәдгиги дорд сәвијјәдә апарылыр. Бунлардан бири үмумдидактик сәвијјәдир ки, һәмин сәвијјәдә метод инвариант бахымындан арашдырылыр; икинчи сәвијјә дә дидактик сәвијјә һесаб едилир. Бу сәвијјәдә тә'лими бүтөвлүкдә әһатә едән чәһәтләр јох, онун мүәјјән мәрһәләләринин үмуми чәһәтләри мејдана чыхарылыр. Мәсәлән, тәкрар мәрһәләси үчүн үмуми олан чәһәтләр, билијин мөһкәмләндирилмәси мәрһәләси үчүн үмуми олан чәһәтләр вә с. өјрәнилир; үчүнчү сәвијјәдә тә'лим методлары артыг дидактика сәвијјәсиндә дејил, методика сәвијјәсиндә тәдгиг едилир. Бурада һәр бир фәннин тәдриси просесиндә истифадә едилән пријомларын гаршылыглы әлагәси өјрәнилир; нәһајәт, дөрдүнчү сәвијјәдә бизим диггәтимизи тәк-тәк пријомлар чәлб едир вә онларын әламәтләрини тәдгиг етмәји өн плана чәкирик» (бах: И. Ј. Лернер. Дидактическије основы методов обученија. М., 1981, сәһ. 157). Көрүндүјү кими, мүәллиф биринчи ики сәвијјәни (јә'ни дидактик сәвијјәләри) методла, сонунчулары (јә'ни методик сәвијјәләри) исә пријомла әлагәләндирир. Белә чыхыр ки, фәнләрин тәдрисиндә метод өзүнү бүрузә вермир, тәкчә пријомлар фәалијјәт көстәрир. Әслиндә исә метод сәвијјәсинә јүксәлә билмәјән пријом дәрсин мәгсәдинә наил олмаға чох аз көмәк едир. Л. П. Федеренко «Рус дили тә'лиминин принсипләри вә методлары» (М., 1974, сәһ. 21) китабында белә бир һөкм верир ки, рус дили тә'лими үчүн ајрыча принсипләр мөвчуд дејил вә методика дидактиканын үмуми принсипләринин дил тә'лиминдәки тәзаһүр хүсусијјәтләрини өјрәнмәклә мәшғул олур.

Тәрбијә нәзәријјәсинин тәдгигатчыларындан олан Л. Ј. Гордин үмуми вә хүсуси методларын мүнасибәти мәсәләсиндә даһа чидди мөвгедә дурур. О, хүсуси методларын мөвчуд олмасыны гәти инкар едәрәк јазыр: «Бә'зиләри белә күман едирләр ки, тәрбијәдә ики чүр метод вар... Бунлардан бири бүтүн голлары әһатә едән үмуми методлардыр, дикәри исә ајрылыгда әхлаг тәрбијәсинин методлары, физики тәрбијәнин методлары вә с.-дән ибарәтдир. Әслиндә исә әхлаг тәрбијәсинин, физики тәрбијәнин, естетик тәрбијәнин вә с. спесифик методлары јохдур вә ола да билмәз. Она көрә дә тәрбијәнин үмуми методларынын әхлаг тәрбијәсиндә, физики тәрбијәдә вә с. саһәләрдә мејдана чыхан хүсуси тәзаһүр формаларындан данышмаг лазым кәлир» (бах: Проблемы методов обученија в современноj общеобразовательноj школе, М., 1981, сәһ. 104—105). Белә чыхыр ки, үмуми анлајыш олан јердә һеч вахт хүсуси анлајыш ахтармамалыјыг. А. В. Дудников хүсуси анлајышлары инкар едән алимләрин сәһв мөвге тутдугларыны гејд едәрәк јазыр ки, мәсәләнин бу шәкилдә гојулушу методистләри сәһв истигамәтләндирмәк демәкдир: куја онлар бу вә ја дикәр фәнн үчүн спесифик ганун, принсип вә метод ахтармагла мәшғул олмамалы, јалныз үмуми ганун, принсип вә методларын спесифик тәзаһүр хүсусијјәтләрини мејдана чыхармагла мәшғул олмалыдырлар. Буна исә елми бахымдан һагг газандырмаг мүмкүн дејилдир.

Тәкчә үмуми методларын варлығыны гәбул етмәк, хүсуси методлара гаршы үсјан галдырмаг, һәр шејдән әввәл, методоложи бахымдан чидди сәһвә јол вермәк демәкдир. Марксизм-ленинизм фәлсәфәсиндән бизә мә'лумдур ки, үмуми, хүсуси вә тәкчә анлајышлары мөвчуддур. Бунлардан биринчиси һәјатын бүтүн саһәләриндә фәалиј-

Scanned with CamScanner

јәт көстәрир (мәсәлән, әксликләрин **вәһдәти вә мүбаризәси гануну** бу гәбилдәндир), икинчиси мүәјјән груп һадисәләри, чисимләри әһатә едир (мәсәлән, «ичтимаи мүнасибәтләр» анлајышы чәмијјәтлә бағлыдыр вә тәбиәтә аид дејилдир), үчүнчүсү исә ајры-ајры чисим вә һадисәләрә шамил едилә билир, башга чисм вә һадисәләрдә өзүнү көстәрә билмир (мәсәлән, «табели мүрәккәб чүмлә» анлајышы јалныз дилчилијә аиддир вә дикәр елмләрдә өзүнү бүрузә верә билмир).

Марксизм-ленинизм классикләри гәти шәкилдә сүбута јетирмишләр ки, биз елми идрак просесиндә әввәлчә тәк-тәк чисим вә һадисәләрә аид олан әламәтләри өјрәнир, сонра онларын башга чисим вә һадисәләрдә дә өзүнү көстәрдијини мејдана чыхарыр вә беләликлә, тәкчәни хәјалән (шүурда) хүсусинин сәвијјәсинә галдырырыг; ејни гајда илә хүсусидән үмумијә кечид баш верир (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 20-чи чилд, сәһ. 548). Ф. Енкелс Маркса јаздығы 19 нојабр 1844-чү ил тарихли мәктубунда көстәрирди ки, биз һөкмән үмумини тәкчәнин базасында мејдана чыхармалыјыг (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Соч. т. 27, сәһ. 12). Гаршыја тәбии суал чыхыр: бир һалда ки, үмумини хүсусинин, ону исә тәкчәнин зәмининдә мејдана чыхарырыг вә бир һалда ки, тә'лим просесиндә тәкчә (јә'ни һәр фәннин өзүнә аид олан метод) јохдур, бәс онда дидактик анлајышлары нәјин сајәсиндә әлдә етмиш олуруг?.

Артыг гејд етдијимиз кими, И. Ј. Лернер методларын тәдгигиндә биринчи сәвијјәни инвариант сәвијјә һесаб едир. Буну нечә баша дүшмәк олар? «Инвариант» анлајышы **килас, алча, алма** вә с. сонсуз нөвләрин ән үмуми әламәтләринин шүурун көмәји илә абстраксија едилмәси сајәсиндә јаранмышдыр. Она көрә дә биз «мејвә»ни јејә билмәрик, она әл илә тохуна билмәрик, ону көзлә көрә билмәрик! Мејвә адында мејвә јемирик вә јејә дә билмәрик. «Мејвә» анлајышы «килас», «алма», «алча» вә с. нөвләр үчүн инвариант һесаб олунур, јә'ни онларын һамысына аид едилә билән әламәтләр зәмининдә јаранмышдыр. Бу бахымдан методларын биринчи сәвијјәдә тәдгиги бизә практик олараг бир шеј вермир, лакин елми нөгтеји-нәзәрдән методларын инвариант сәвијјәдә өјрәнилмәси олдугча вачибдир. Демәли, биз мејвә јејә билмәдијимиз кими, инвариант сәвијјәдә методу да әмәли иш просесинә тәтбиг едә билмәрик. Метод («мејвә») бир фәннин тәдрисиндә лингвистик тәһлил («алма»), башга бир фәннин тәдрисиндә тәрчүмә (килас), үчүнчүсүндә хәритә үзәриндә иш («шафталы») формаларында тәзаһүр едир вә бири дикәриндән фәргләнир. Белә олдугда биз нечә һөкм верә биләрик ки, лингвистик тәһлил («алма») тәрчүмәнин («киласын») ејнидир? Әкәр килас алма, вә с. јохдурса, онда мејвә һарадан вә нечә абстраксија едилмишдир? Нечә јаранмыш вә мејдана чыхмышдыр?

Бурадан ајдын олур ки, хүсуси методларын инкары һәм дә үмуми методларын инкарына кәтириб чыхарыр. Ајры чүр ола да билмәз, чүнки үмуми һәмишә хүсусинин базасында јараныр вә формалашыр. Тә'лим методларынын маһијјәтинин ачылмасында, онларын елми тәснифатынын верилмәсиндә мәгсәд-мәзмун-васитә-метод-нәтичә ардычыллығыны әлдә рәһбәр тутмалыјыг. Белә ки, тә'лимин үмуми мәгсәди зәмининдә үмуми мәзмун сечилир, мәзмун исә өз нөвбәсиндә васитәләрин сечилмәсини шәртләндирир. Методларын сечилиб тәтбиг олунмасында васитә мүһүм амил јериндә чыхыш едир. Бә'зи мисалларла фикримизи шәрһ етмәјә чалышаг.

Мә'лумдур ки, Азәрбајчан дили тә'лиминин үмуми мәгсәди шакирдләрин үмумијјәтлә интеллектуал инкишафына хидмәт көстәрмәкдән ибарәтдир. Демәли, Азәрбајчан дили фәнни үмуми мәгсәдин (интеллектуал инкишафын) бир чәһәтини, јә'ни лингвистик инкишафы (һәм

тәфәккүр, һәм дә нитг бахымындан) тә'мин етмәк мәгсәдини изләјир. Бу мәгсәд исә өз нөвбәсиндә даһа хырда вә даһа конкрет мәгсәдләрә бөлүнүр: шакирдин лүғәт еһтијатынын инкишаф етдирилмәси, морфоложи ганунларын вә нормаларын мәнимсәдилмәси, үслуб бачарыгларынын формалашдырылмасы вә с. вә и. а. Мәгсәдин бу чүр пајланмасы, хырдаланмасы мүвафиг тә'лим материалынын (јә'ни Азәрбајчан дили фәнининин мәзмунунун) да пајланмасына, хырдаланмасына сәбәб олур. Әкәр биз орфографик бачарыглары формалашдырмаг мәгсәдини күдмәсәк, онда програм вә дәрсликләрә орфографик гајдалары дахил едә билмәрик; шакирдин тәләффүз вәрдишләрини инкишаф етдирмәк мәгсәди олмајан јердә тәләффүз нормаларыны өјрәтмәјә еһтијач дујулмаз вә с.

Ана дили тә'лиминин үмуми мәгсәди әввәлчә дилин саһәләри (фонетика, морфолокија вә с.) үзрә конкретләшир, сонра һәр бөлмәнин дахилиндә онун (дилин мүәјјән саһәсинин, бөлмәсинин) өзү јенидән хырдаланыр... Беләликлә, мәгсәд дил тә'лиминин мәзмунуну өз архасынча чәкиб апаран локомотиви хатырладыр. Һәм дә бу заман мәзмунун елементләри мәгсәди өзүндә әкс етдирир, чанына һопдурур: мәзмунун шакирдә мәнимсәдилмәси ејни заманда һәм дә мәгсәдин һәјата кечирилмәси демәкдир. Мәзмуну шакирдә баша салмаг үчүн мүвафиг васитәләрдән истифадә едилир. Бу васитәләрин сечилмәси мәзмунун тәбиәти тәрәфиндән шәртләндирилир. Мәсәлән, бәдән тәрбијәси дәрсләриндә шакирдин голларыны, әзәләләрини мөһкәмләндирмәк үчүн вурма чәдвәли һеч бир вәчһлә васитә ролуну ојнаја билмәз; бурада турник, мүәјјән ағырлыға малик олан шејләр васитә јериндә чыхыш едә биләр. Дүзәлтмә сөзүн хүсусијјәтләрини баша салмагдан өтрү бизә мүхтәлиф фонемләр дејил, дејәк ки, көк вә сөздүзәлдичи шәкилчидән ибарәт олан сөзләр кәрәкдир. Сабит бирләшмәләри өјрәтмәк үчүн исә дүзәлтмә сөзләрдән васитә кими истифадә етмәјин мә'насы јохдур, бурада һөкмән фразеоложи ваһидләрә мүрачиәт етмәлијик. Демәли, васитә мәзмун тәрәфиндән шәртләндирилир.

Дејәк ки, мәгсәди дәрк етмәк зәмининдә мәзмуну дүзкүн сечдик вә она мүвафиг дә васитәләр әлдә етдик, бәс бу васитәләрдән нечә истифадә олунмалыдыр ки, шакирд мәзмуну шүурлу олараг дәрк едә билсин? Бу суалын чавабы методла бағлыдыр. Мәзмун мәгсәди өзүндә әкс етдирдији кими, васитә дә мәзмуну өз чанына һопдурур. Демәли, васитә дахили маһијјәтинә көрә мәгсәди вә мәзмуну өзүндә әкс етдирир. Метод васитәнин тәбиәтинә ујғун олараг сечилдијиндән һәм мәгсәди, һәм мәзмуну, һәм дә васитәнин өзүнү әһатә едә билир. Әкәр мән мүәјјән метод тәтбиг едирәмсә, һәм мәгсәди, һәм мәзмуну, һәм дә васитәни бирләшдирмиш олурам. Бу мә'нада метод һәм дә мәгсәд вә мәзмун зәмининдә сечилмиш олур, лакин о, мәгсәд вә мәзмунла бирбаша дејил, васитәнин көмәји илә дахили әлагәјә кирир. Буну нәзәрә алмајан алимләр белә зәнн едирләр ки, һәр бир фәннин спесифик мәгсәди, мәзмуну вә васитәләри вар, амма спесифик методлары јохдур. Тәкзибедилмәз бир һәгигәтдир ки, спесифик мәгсәд, мәзмун вә васитә олан јердә һөкмән спесифик метод да фәалијјәт көстәрир. Буна көрә мәгсәд дә, мәзмун да, васитә дә методун ајрылмаз чәһәтләри јериндә чыхыш едир, метод онларын һамысыны өз чанына һопдурур. Бу дөрдлүк исә (мәгсәд, мәзмун, васитә, метод) ишин нәтичәсиндә, шакирдин лингвистик инкишафында, нитгинин формалашмасында әксини тапыр. Она көрә дә истәнилән әмәк мәһсулунун (нәтичәсинин) өјрәнилмәси сајәсиндә инсанын мәгсәдини, ишин мәзмунуну, истифадә едилмиш васитәләри, тәтбиг олунмуш методлары мејдана чыхармаг, бәрпа етмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, гәдим дөврдә һазырланмыш даш балтанын елми чәһәтдән өјрәнилмәси ону һазырламыш олан адамларын мәгсәдини, истифадә едилмиш ма-

Scanned with CamScanner

териалы, методлары вә с. мүәјјәнләшдирмәјә имкан верир. Бу бахымдан шакирдин инкишаф сәвијјәсинин өјрәнилмәси онун тә'лиминдә гаршыја гојулмуш мәгсәди, сечилмиш вә мәнимсәнилмиш мәзмуну, истифадә олунан васитә вә методлары мүәјјәнләшдирмәјә көмәк едә биләр. Башга сөзлә, нәтичә (мәһсул) онун формалашмасы просесини (технолокијасыны) өјрәнмәјә имкан верир.

«Васитә» анлајышы педагокикада чох долашыг шәрһ едилән мәсәләләрдән биридир. Бә'зи алимләрин рә'јинчә, ејни бир мәтн, ејни бир чисим вә һадисә бүтүн һалларда, бүтүн шәраитләрдә ејни бир васитә ролуну ојнајыр. Әслиндә исә мәтнин, шејин өзү јох, мүәјјән хассәләри, тәрәфләри, чәһәтләри васитә ролуну ојнајыр. В. И. Ленинин стәкана аид кәтирдији мисал инди дилләрдә әзбәр олмушдур: стәкан су ичмәк үчүн лазымдырса, бунун бир чәһәти зәрбә ендирмәк үчүн лазымдырса, башга чәһәти дәрсдә силиндри баша салмаг үчүн лазымдырса, үчүнчү бир чәһәти васитә јериндә чыхыш едир... Тә'лим васитәси дә беләдир. Әкәр мән ејни бир мәтндән исмин јөнлүк һалыны баша салмаг үчүн истифадә едирәмсә, мәтнин бир чәһәти, мүбтәданы өјрәтмәк үчүн истифадә едирәмсә, икинчи чәһәти... васитә ролуну ојнамалыдыр вә ојнајыр. Шејин васитә олан һәр бир конкрет чәһәти конкрет дә метод тәтбиг етмәји тәләб едир. Мәсәлән, мәтндәки дүзәлтмә исимләри баша салмаг лазымдырса (белә һалда дүзәлтмә исимләр васитә ролуну ојнајыр), сөз јарадычылығы үзрә тәһлилдән истифадә едә биләрәм; һәмин сөздә, дејәк ки, «к» самитинин «ј» самитинә кечмәсини өјрәдирәмсә (мәсәлән, **Ағкөјнәк** кәндин ады кими мүрәккәб сөздүр, **ағкөјнәкли** дүзәлтмә сөздүр,**Ағкөјнәјә кедирәм** чүмләсиндәки «Ағкөјнәјә» сөзүндә **к-ј** әвәзләмәси вардыр), фонетик тәһлилә әл атмалыјам вә с. Демәли, тәкчә бир сөз бир нечә васитә ролуну ојнаја билир, һәм дә бу заман мүхтәлиф методлар тәтбиг едилир.

Методун васитә тәрәфиндән шәртләндирилмәси идејасыны рәһбәр тутараг дејә биләрик ки, тә'лим методларынын тәснифиндә мәһз васитәни әсас көтүрмәк лазымдыр. Васитәләр исә үч јерә бөлүнүр: биринчи сигнал системи (шејләр аләми), икинчи сигнал системи (сөз) вә практик фәалијјәт. Буна там ујғун олараг (һәм дә чох дүзкүн һәрәкәт едәрәк) дәдә-бабадан методлары үч група бөлүрләр: әјани методлар, лисани методлар вә практик методлар. Грамматик схемләр үзәриндә иш, мүхтәлиф чәдвәлләр үзәриндә иш вә с. әјани методларла бағлыдыр. Лингвистик материалын изаһы, лингвистик тәһлилин бүтүн нөвләри лисани методлара дахилдир. Ваһид нитг режиминин јарадылмасы, јазы иши үзәриндә фәалијјәтин тәшкили, чалышма мәтиләри үзәриндә ишин тәшкили практик методлара аиддир.

Һәр бир метод мүхтәлиф пријомларын гаршылыглы әлагәсиндән јараныр. Бура ашағыдакы пријомлар дахилдир: тәшкил пријомлары, мәнтиг пријомлары, гностик пријомлар, стимуллашдырма пријомлары, кибернетик пријомлар, техники пријомлар вә с. Тәшкил пријомларына мүәллимин суаллары (тәк-тәк шакирдә верилән суаллар, синиф коллективинә верилән суаллар вә с), мүвафиг тапшырыгларын верилмәси вә с. аиддир. Мәнтиг пријомларына мүгајисә, үмумиләшдирмә, дедуксија вә индуксија вә с. дахилдир. Гностик пријомлар бунлардыр: билијин актуаллашдырылмасы, шакирдин суаллара чаваб вермәси, биликләр арасында әлагәнин јарадылмасы вә с. Билијин әһәмијјәтинин баша салынмасы, материалдакы јенилијин дәрк етдирилмәси вә с. стимуллашдырма пријомларына дахилдир. Шакирдин чавабларынын тәһлили, материалын шакирдин сәвијјәсинә ујғунлашдырылмасы вә с. кибернетик пријомлар сырасына дахилдир. Чәдвәлләрин јазы тахтасындан асылмасы, бә'зи суалларын лөвһәдә гејд едилмәси вә с. техники пријомлара аиддир.

Көрүндүјү кими, истиснасыз олараг һәр бир метод шакирдин фәалијјәтини тәшкил едир, ону стимуллашдырыр, инкишаф етдирир, тәрбијәләндирир, өјрәдир. Бир һалда ки, беләдир, онда методлары ахтарычылыг методлары, репродуктив методлар в с. ад алтында тәсниф етмәјә еһтијач галмыр. Методлардан биринә репродуктив, башгасына ахтарычылыг... мөһүрү вурмаг фајдалы һесаб олуна билмәз. Истәнилән метод һәм инкишаф етдирир, һәм тәрбијәләндирир, һәм дә шакирди өјрәдир. Бүтүн методлар гаршылыглы әлагә шәраитиндә тәтбиг олунур вә бу заман онлардан бири апарычы олур, јердә галанлары исә јардымчы мөвге тутур.

Бура гәдәр дејиләнләрдән белә бир нәтичә һасил олур ки, ајры-ајры фәнләрин тәдриси просесиндә истифадә олунан спесифик методлар вардыр вә онлары инкар етмәк, нечә дејәрләр, онлара гаршы чыхмаг тә'лим ишинә фајда верә билмәз. Методистләрин вәзифәси һеч дә тәкчә үмуми методларын хүсуси тәзаһүрүнү арашдырмагдан ибарәт дејил. Онлар фәннин спесифик методларынын арашдырылмасына даһа чох фикир вермәлидирләр.

●

Бәдии әсәрләрин дили

ЧҮМЛӘНИН МӘГСӘДӘ КӨРӘ НӨВЛӘРИНДӘН ИСТИФАДӘНИН ҮСЛУБИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИНӘ ДАИР

Елмира ТЕЈМУРОВА
һ. Зәрдаби адына КДПИ-нин мүәллими

Ч. Чаббарлынын һекајәләриндә биринчи шәхсин тәк формасы јазычынын тәһкијә дилиндә әсас хүсусијјәти тәшкил едир. Бу исә илк нөвбәдә онун һекајәләринин лирик форма тәмајүлү, башга сөзлә десәк, тәһкијәдә шәхси башланғычын активлији илә сых бағлыдыр: Ч. Чаббарлынын поетик вүс'әтли тәһкијәси, илк әввәл, шәхсијјәт «мән»инин тәһкијәсидир. Сөзүн әсл мә'насында инсанын өзүнүн ифадәси, өз дахили нитг формасы онун тәһкијә үсулунун спесифик чәһәтидир. Мә'лумдур ки, мүасир дилимизин бүтүн үслубларында чүмләләр, нәгл, мә'лумат, мүнасибәт, фикир әсасән I шәхсин тәки васитәсилә охучуја вә ја динләјичијә чатдырылыр. Поетик-реалист ифадә тәрзиндә јазыб јарадан Ч. Чаббарлы да һекајәләриндә тәһкијәсини, башлыча олараг, I шәхсин тәкиндә гурмушдур. Јазычынын бу «мән»и илә верилән тәһкијәдә сәнәткар елә сөзләр сечиб ишләтмишдир ки, онлар лирик-романтик әһвал-руһијјә үчүн, психоложи вәзијјәтләрин тәсвири үчүн даһа ујғундур. Нәгли чүмләләр Ч. Чаббарлынын нәсриндә ајры-ајры мәгсәдләрә хидмәт етдији кими, зәнкин вә рәнкарәнк үслуби һалларла да үзви әлагәдә верилир.

1. Тәһкијәдән мәгсәд әввәлчә тәбиәт тәсвири вермәк олса да, сонрадан елә орадача тәсвир објектинә гијмәтвермә, мүнасибәт мә'насы да мејдана чыхарылыр:

«Гышын сојуг, мәшәггәтли бир кечәси иди. Нә бир ишыг көрүнүр, нә дә бир зиһәјат сәси ешидилирди. Анчаг Асланкилин евиндән зәиф бир ишыг кәлирди. Балача дахмачығын күнчүндә бичарә ана узаныб ахырынчы дәфә олараг дөврәсинә јығылан әзиз балаларынын рәнки солмуш сифәтләринә бахырды... Шахта евә кириб хырда ушаглары пајыз јарпағы кими титрәдирди. Фәрһад илә Зүлејха өзләрини

Scanned with CamScanner

аналарынын үстүнә јыхыб ағлајырдылар».

2. Нәгли чүмләләрлә гурулмуш тәһкијәдә јазычы гәти һөкм, һикмәтамиз бир фикир сөјләјир, мүәјјән һәјат гәнаәтинә биткин ифадә формасы кәтирир:

«Чанымы да истәсә онун јолунда гојарам. Охујур, гој охусун, гуртарсын, сонра о мәнә көмәк едәр... Тәбиәт һәмишә Аслан кими јүксәк рүһлу, пак вә саф үрәкли мүчаһидләр јетирир. Амма биз онун мүрур илә еләдикләри фәдакарлығы анчаг өлән вахт дүшүнәр вә бир аздан сонра ону унударыг».

3. Епик жанрда тәһкијә дилинә хас олан сурәти характеризә етмәк үчүн нәгли чүмләләрдән тутарлы бир васитә кими истифадә олунур:

«Онсуз да көзәл вә севимли олан Күлзар бу кечә даһа башга бир лятафәт әхз етмишди. Онсуз да һәмишә күл јарпаглары кими гырмызы вә зәриф олан јанаглары бу кечә кәлинлик бәзәјиндән сонра даһа да көзәл бир рәнк алмышды. Күлзарын бәдрләнмиш ај кими көзәл үзүнү булуд кими пәрдәләјән гара сачларына бу кечә даһа диггәтлә шанә чәкилиб низам верилмишди».

4. I шәхсин дили илә сөјләнән тәһкијә нәгли чүмләләрлә гурулмуш тәһкијә дилиндә һадисәләрә мүнасибәт мә'насыны, мүһакимә мәзмунуну, даһа конкрет десәк, модаллығы гат- гат күчләндирир:

«Амма јенә, мәнчә, бу да сәһвдир. Бәли, тәбиәт һәмишә Аслан кими јүксәк рүһлу, пак вә саф үрәкли мүчаһидләр јетирир... Амма әфсус ки, Фәрһад алчаг тәблијиндә бир гәдәр үмумијјәтдән ирәлиләди».

Һәмин парчадакы **мәнчә, бәли, әфсус ки,** сөзләри јазычынын тәһкијә дилиндә модаллыг, һадисәләрә фәал мүнасибәт јаратмагда бөјүк әһәмијјәт кәсб едир, тәсвирин лирик вүс'әт алмасыны тә'мин едир.

5. Тәһкијә III шәхс тәкдә верилдикдә тәсвир даһа да мәзмунлу олур, мүәллифин нәгли епоса үјғун бир дилдә сәсләнир. Һабелә тәһкијәдә реал варлығын елементләри даһа да артыр, јазычынын тәсвири исә өз әһатә даирәсини гат-гат кенишләндирир:

«Тәбиидир ки, Аслан арвадыны Фәрһаддан кизләтмәзди. Фәрһад да Күлзара һеч фикир вермәзди. Һәрдән нәзәри Күлзарын наз илә сүзүлән ири, гонур көзләринә саташанда үрәји јериндән ојнајыб тез нәзәрини башга јана дөндәрәрди».

6. Јазычынын тәһкијәсиндә ән чох сурәтин заһири көрүнүшүнү, дахили аләмини, вичдан вә мәнлијини, образын хәјал дүнјасыны—романтик әһвал-руһијјәсини вә с. вәзијјәтләри тәсвир етмәкдә нәгли чүмләләр мисилсиз рол ојнајыр:

«Күлзарын тәбии олараг наз илә кәсмә-кәсмә данышмасы вә данышдыгча көзәлләрә мәхсус олан бир төвр илә көзләрини сүзүб өзүнү әзмәси, Фәрһады, сә'јинә бахмајараг, аз галырды биһуш етсин».

7. Тәһкијә васитәсилә јазычы илә гәһрәманын дүшүнчә тәрзи ејниләшир, сурәтин тимсалында ортаја чыхарылыр; мә'луматын сонунда јазычы фикри тамама јетир, дахили инам јараныр. Сәнәткар бу вә ја дикәр мүнасибәти тәсдиг едир, бу тәсдиглик исә үслубда мүәјјән маһијјәт кәсб едир:

«Инсан, ола билсин ки, агил олсун, әглән вә фәһмән мүкәммәл олсун, лакин әхлагы позғун олсун. Елм вә билик саһиби олан бир шәхсә демәк олмаз ки, һөкмән бу шәхс әхлагән вә вичданән дүзкүндүр».

Бурада санки јазычы илә сурәт бирләшмиш, онлар ејни мүнасибәт, ејни идеал, ејни әхлаги-етик мөвгедән чыхыш етмишләр.

Ч. Чаббарлынын нәср әсәрләринин дили үчүн чүмләнин суал формасы да сәчијјәвидир. Чох һалларда I шәхсин данышығына әсасланан тәһкијәнин мә'на вә тәбиәтинә ујғун олараг суал чүмләләринә мүрачиәт едилир. Тәбиидир ки, јазычы суал чүмләләриндән мүхтәлиф мәгсәдләрә хидмәт көстәрә билән зәнкин вә рәнкарәнк мә'на чаларлары јаратмаг үчүн кениш истифадә едир.

1. Сурәтләрин бир-биринә гаршы мүнасибәтләринин әсл маһијјәти

ачыларкән, дәруни-психоложи вәзијјәтләрин, кәркин һадисәләрин башвермә сәбәбләри, нәтичәләри тәсвир едиләркән, саф-чүрүк олунаркән суал чүмләләри јазычы тәһкијәсинин бәдии тәсвир васитәсинә чеврилир; бу заман мүһакимә характерли суаллар мејдана чыхарылыр. Белә чүмләләрин бир гисминдә мүһакимә едиләнин өзүнүн күнаһкар олуб-олмадығы ашкар едилирсә, сонракы риторик суалларда онун өзүнү тәмизә чыхармаға чалышмасы илә бағлы руһи кәркинлик вә вәзијјәт ајдынлашдырылыр.

«—Оғлум, сән кимин оғлусан? Һаралысан? Нә үчүн белә мәһзунсан?.. Бу интизар исә өлүмүн өзүндән даһа мүдһиш дејилми?.. Азмы агил вар, оғурлуға вә хәјанәтә киришиб, өз ити ағлыны өзү үчүн бир аләт едиб ондан суи-истифадә едир?.. Мән сәнин гаршында нә күнаһ ишләтмишдим, илаһи, мәни ики көздән едиб дүнја ишығына һәсрәт гојдун?»

2. Јазычы тәһкијәјә әввәлчә нәгли чүмлә илә башлајыб бәдии үмумиләшдирмә апармаға сә'ј едир, мүдрик һөкмләр, ағыллы нәтичәләр мејдана чыхарыр, сонра исә кетдикчә бунларын даһа кәркин шәкил алмасы үчүн суал чүмләләринин көмәјинә арханалыр:

«Бир санијә үчүн кечмиш ушаг ојнаглығы илә онун үзәринә атылмаг, гучмаг, өпмәк чәтди, амма дајанды. Мәрјәм инди-инди охумуш, ирәлиләмиш бир чәмијјәт гызы иди. Мәрјәм онун бојнуну гучуб, сөзләрини, сорғуларыны бир-биринә пејвәнд едәрәк деди:

— Ај гыз, һарадасан, көрүнмүрсән? Бу нәдир? Рәнкин учмуш, хәстәләнмисән? Нәдән бу күнә дүшмүсән?»

3. Сәнәткар өз тәһкијәсинә дахил етдији суал чүмләләри илә јазычы-гәһрәман, һәјат һадисәләринә, информасија вә фактлара өз фәлсәфи мүнасибәтини јарадыр, мүәјјән әхлаги-етик, һәјати мәсәлә һаггында өз мүлаһизәләрини билдирир. Бу заман истифадә олунан суал чүмләләриндәки емосионал кәркинлик тәсвирә хүсуси зәнкинлик вә мә'налылыг кәтирир:

«Гапынын зәнки чалынды, кедиб ачдым. Гаршымда уча бојлу, узун, гызыл әскәр шинелли бир киши дурду. Чох һәјәчанлы вә раһатсыз көрүнүрдү...

— Мәни танымадыныз, доктор?

— Сиз јенә хәстәсиниз?..

— Нечә ја'ни азмышам?...

— Евинизин јерини унутмусунуз?...

— Һә, демәк, сизин евинизин јанында инди кениш вә асфалт бир күчә салынмышдыр?...

— Евинизин јериндә бешмәртәбәли, јарашыглы бир бина тикилмишдир?»

1. Јазычынын тәһкијә дилиндә мә'лум фикрин мүлаһизә, публисист ифадәси тәләб едилдикдә нида чүмләләринә еһтијач артыр. Нида чүмләси илә јекунлашан фикир, һөкм јүксәк емосионаллыг газаныр. Јазычы мүнасибәти-рәғбәти мејдана чыхарылыр:

«Бир бахыныз, доктор, көһнә Бакым нә иди, инди нә олмушдур! Бу аилә әввәл нә иди, инди нә олмушдур! Бу ингилаб тәбиәтин әски ганунларыны белә дәјишдирир».

2. Јазычынын тәһкијәсиндә һадисә вә һөкмләр нида чүмләләри васитәсилә, сөзүн әсл мә'насында, нида интонасијасы илә емосионал бир тәрздә тәсдигләнир:

«Һәјатда ингилаб, мәишәтдә ингилаб, инсан шүурунда ингилаб! Бу ингилаб тәбиәтин әски ганунларыны белә дәјишдирир! Чылпаг, гумлу дүзләри аз вахт ичәрисиндә јашыл, чичәкли бир бағa дөндәрир! Онун сајәсиндә өлү гәбиристан белә чанланыр, мәдәнијјәт-истираһәт паркына чеврилир».

3. Тәһкијәдәки илк чүмләләрдә олан анлајыш нида чүмләси формасында давам етдирилмәклә јазычынын фикир вә тәгдири даһа да парлаглашыр, фикир вә идеја инандырычылығы јараныр:

«Јахшы ишдир, онлар орада өпүшсүн, бунлар бурада, бәс биз адам-зад дејилик. О сәнин ишин дејил,—деди. Тәснифи муғаматдан

Scanned with CamScanner

ајыра билмәјән һәр ушағы — һәр ијирми јашлы бәстәкары өпмәјәчәјәм ки... Еј, мәним әрими өпмә, «бејнәлхалг» дејил!»

4. Тәһкијәдә нида чүмләләри гејри-ади мәнзәрә гаршысында образын һејрәт вә севинч гарышыг тәәччүбүнү ифадә едир:

«Мәнә елә кәлди ки, бурада бир зәлзәлә олмуш, вулкан кеһнә вә гарышыг Чәмбәрәкәнди батырараг, əвәзиндә јерин дәринликләриндән тәмиз евли, кениш күчәли, көзәл, јашыл парклы, әлван чичәкләрлә күлүмсәјән, баһар нәш'әли јени бир шәһәр чыхармышдыр».

Гејд етмәк лазымдыр ки, нида чүмләси чүмләнин һансы нөвүндән әмәлә кәлирсә (нәгли, суал, әмр), һәмин чүмлә нөвүнүн үмуми хүсусијјәтләрини аз вә ја чох дәрәчәдә езүндә сахлајыр. Нида чүмләләри һәм данышанын емосионал дујғу вә һәјәчанларыны, һәм дә онун башга шәхс вә әшјалара олан емосионал-әгли мүнасибәтләрини ифадә едә билир.

5. Нида чүмләләриндә тәәссүф, кинајә—гаршылыглы истеһза ифадә едилир:

«Бурада Камал сағ ајағынын зорба чәкмәсини галдырыб стол үстүнә гојду вә Күләри көстәрәрәк:

— Бу, мәним нишанлымдыр — деди. Мән өз арвадымы нә сәһнәјә, нә киноја, нә дә башга-башга јерләрә бурахмарам, вәссалам, шүдтамам... Ону чанлы һәјатдан, вуруш сәһнәсиндән гајтарыб дөрд дивар арасына гападылар... Өлдүрдүләр...»

Әдәби дилин башга үслубларына нисбәтән, бәдии үслубда нида чүмләләриндән даһа чох истифадә олунур. Белә чүмләләр јүксәк пафослу, романтик әсәрләрдә, хүсусән ше'рдә, драм әсәрләриндә даһа чох ишләдилир. Прозаик әсәрләрдә—роман, повест, һекајәләрдә исә белә чүмләләр кәмијјәтчә нисбәтән азлыг **тәшкил едир.**

Нәзәри гејдләр

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНӘ РУС ДИЛИНДӘН КЕЧӘН СӨЗЛӘРИН СӨЗДҮЗӘЛТМӘ ИМКАНЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Емин **ВӘЛИЈЕВ**
Н. Нәриманов адына АТИ-нин мүәллими

Һәр һансы бир дилин сөзјаратма имканлары һәм дилдахили, һәм дә дилхаричи амилләрлә бағлыдыр.

Дилдахили амилләр дедикдә, дилин өзүнәмәхсус елементләринин мүәјјән ганунаујғун әлагә формалары нәзәрдә тутулур. Белә ки, бир дилә мәхсус сөз вә шәкилчиләрдән јени мә'налы ваһидләр әмәлә кәлир. Лакин дилин сөзјарадычылығы еһтијачы јалныз дилдахили имканлар һесабына тамамилә өдәнә билмир. Буна көрә дә бу просесдә башга дилләрдән алынмыш сөзләрин дә сөзјарадычылығында иштиракы зәрурәти мејдана чыхыр.

Башга дилләрдән алынмыш сөзләр кечдији дилин өз сөзләри кими ишләнмә һүгугу газандыгда, бу дилә мәхсус сөздүзәлтмә формаларыны да гәбул едә билир. Алынма сөзләрин сөзјарадычылығы просесинә дахил олмасы әдәби дилин, хүсусән онун лүғәт тәркибинин јени ваһидләрлә зәнкинләшмәсини тә'мин едән ән мүһүм васитәләрдән бирідир.

Алынма сөзләрин сөзјарадычылығы просесиндә иштиракы илә әлагәдар бир мәсәләни дә ајдынлашдырмаг лазым кәлир. Азәрбајчан дилчилији әдәбијјатында бә'зән

сөзјарадычылығы просесиндә алынма сөзләр дилин дахили имканлары һесабына јаранан лексик ваһидләрдән фәргләндирилмир, башга сөзлә, алынма елементләрин өзү сөзјарадычылығы просесинин бир тәркиб һиссәси һесаб олунур (Бах: С. Чәфәров. «Азәрбајчан дилиндә сөзјарадычылығы», Бакы, 1960).

Алынма сөзләрлә әлагәдар мөвчуд тәдгигат әсәрләриндә, үмумијјәтлә, бир гајда олараг, белә сөзләрин дилин лүғәт тәркибини зәнкинләшдирмәси һаггында бәһс едилир, сөзјарадычылығы просесинин тәркиб һиссәси олдуғу һаггында һеч бир гејд верилмир.

Доғрудан да, бу вә ја дикәр дилә алынма сөзләр һазыр шәкилдә кәлир. Һәтта бир сыра дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләр дә икинчи дилдә садә сөз һүгугуна малик олур. Белә һалда, алынма сөзләри дилин сөзјарадычылығы просесинин нәтичәси кими изаһ етмәк дүзкүн дејил.

Алынма сөзләр, јухарыда гејд едилдији кими, кечдији дилин лексик-грамматик вә семантик хүсусијјәтләри әһатәсиндә сөзјаратма имканларына малик ола биләр. Белә ки, алынма сөзләрин һамысы бу просесә дахил ола билмир, дилин лексик-семантик еһтијачы илә әлагәдар, онлардан бә'зиләри мүәјјән груп шәкилчиләр гәбул едиб, дүзәлтмә сөз һүгугуну газаныр. Азәрбајчан дилиндә сөзјарадычылығы просесинә дахил олан белә сөзләрдән бир гисмини рус дили вә онун васитәсилә кечән ваһидләр тәшкил едир. Азәрбајчан дилинә рус дилиндән кечән сөзләрин сөзјарадычылығы хүсусијјәтләринин ики үсулу диггәти чәлб едир: 1) лексик-грамматик сөзјарадычылығы; 2) лексик-семантик сөзјарадычылығы. Алынма сөзләрдә мүшаһидә олунан бу хүсусијјәтин өјрәнилмәси, дилин лүғәт фондунун зәнкинләшмәси јолларынын мүәјјәнләшдирилмәси илә јанашы, һәм дә бир сыра грамматик нормаларын дәгигләшдирилмәсиндә, һабелә дүзкүн јазы гајдаларынын тәсбит едилмәсиндә тәдрис просеси үчүн актуал мәсәләләрдән биридир.

Лексик- грамматик сөзјарадычылығы просеси ашағыдакы мараглы хүсусијјәтләрлә сәчијјәләнир.

1. **Шәкилчиләр әвәз олунур.** Рус дилиндән Азәрбајчан дилинә кечән сөзләрин бир гисминдә шәкилчиләр Азәрбајчан дилиндә мүвафиг шәкилчи илә семантик ејнијјәт тәшкил едир, бир нөв, синонимләшир. Бу заман Азәрбајчан дилинә мәхсус шәкилчинин алынма сөздәки шәкилчини әвәзетмә имканлары кенишләнир вә сөзә мүвафиг әвәзедичи шәкилчи әлавә олунур. Беләләринә анд **милјонер-милјончу, боксјор-боксчу, тракторист-тракторчу, парашүтист-парашүтчү, телеграфист-телеграфчы, һекелизм-һекелчилик** вә с. сөзләри мисал көстәрмәк олар.

Азәрбајчан дилиндә бә'зән белә сөзләрин паралел ишләнмәсинә тәсадүф едилсә дә, икинчисинә—Азәрбајчан дилинин өз шәкилчиләри илә ишләнәнләрә үстүнлүк верилмәси мәгсәдәујғундур. Бу типли сөзләрдән һесаб олунан **аптекар, хоккејист, телефонист, автоматчик, комбајнјор** сөзләринин Азәрбајчан дилиндә дә белә ишләдилмәси, үмумијјәтлә, грамматик-семантик нормалылыгдан кәнардыр; буна көрә дә белә сөзләр, бир гајда олараг, **аптекчи, комбајнчы, хоккејчи, телефончу, автоматчы** шәклиндә ишләдилир.

Бир сыра һалларда, алынма сөзләрин шәкилчи һиссәси семантик чәһәтдән Азәрбајчан дили шәкилчиси илә ејниләшсә дә, ону мүвафиг форма илә әвәз етмәк мүмкүн олмур, чүнки әвәз едилә биләчәк елементләр лексик-семантик чәһәтдән тамамилә јеткинләшмәмиш һесаб олунур. Белә формалар, үмумијјәтлә, дилдә ишләдилмәдијиндән Азәрбајчан дилинин грамматик-семантик нормалары һүдудундан кәнара чыхыр; мүгајисә едәк: **архивариус-«архивчи»; курсант-«курсчу»; идеалист-«идеалчы», журналист-«журналчы»** вә **с.**

2. **Азәрбајчан дилинин өз шәкилчиләри артырылыр.** Азәрбајчан ди-

Scanned with CamScanner

ли шәкилчиләри истәр шәкилчили, истәрсә дә шәкилчисиз алынма сөзләрә гошулараг јени сөзләр әмәлә кәтирир. Белә сөзләр, әсас е'тибарилә, ашағыдакы нитг һиссәләриндән ибарәт олур:

Исимдән исим дүзәлир: емосионал-емосионаллыг, философ-философлуг, вариант-вариантлыг, бригадир-бригадирлик, комсомол-комсомолчулуг, тунел-тунелчи, медал-медалчы, плакат-плакатчы вә с.

Исимдән сифәт дүзәлир: еффект-еффектли, план-планлы, сүжет-сүжетли, партија-партијалы вә с.

Исимдән зәрф дүзәлир: марксист-марксистчәсинә, коммунист-коммунистчәсинә, комсомол-комсомолчасына вә с.

Исимдән фе'л дүзәлир: асфалт-асфалтламаг, болшевик-болшевикләшмәк, идеал-идеаллашмаг-идеаллашдырмаг, механик-механикләшмә-механикләшдирмәк, план-планлашдырмаг вә с.

Лексик-семантик сөзјарадычылығынын да өзүнәмәхсус сәчијјәви чәһәтләри диггәти чәлб едир. Бурада, әсас е'тибарилә, ики чүр сөзјаратма үсулу мүшаһидә олунур.

1). Алынма сөзүн сонундакы шәкилчи әввәлки дилә мәхсус мүвафиг шәкилчи илә әвәзләнир (бизим дилдә чох заман шәкилчи олмаг хүсусијјәтини итирир, үнсүрә чеврилир); мәсәлән, рус дилинә мәхсус «ческиј» формасы әвәзинә Азәрбајчан дилиндә, мүвафиг шәкилдә -ик,-жи ишләдилир: аналитическиј—**аналитик** (үсул), академическиј—**академик** (саат), филологическиј—**филожи** (факүлтә), биологическиј—**биоложи** (үсул) вә с.

2). -ик шәкилчиси ихтисар едилир, сөзүн өзү, семантик чәһәтдән «шәкилчили формасын» јериндә ишләнә билир; мәсәлән, характерик-**характер**; метафорик-**метафор** вә с. Рус дилиндә бу сөзләр аналитик форма дахилиндә биринчи компонент кими ишләдилдикдә шәкилчи гәбул едир: характернаја черта (характер чизки), метафорическое значеније (метафор мә'на), метонимическоје значеније (метоним мә'на) вә с.

Нәтичә олараг гејд етмәк истәрдик ки, Азәрбајчан дилинә башга дилләрдән кечән сөзләр фонетик вә грамматик чәһәтдән бу дилин өз сөзләри илә ујғунлашдығы кими, лексик-семантик чәһәтдән дә охшар хүсусијјәтләр газанмаг имканына малик олур. Азәрбајчан әдәби дили лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсинә хидмәт едән алынма сөзләр грамматик нормалылыг системиндә дә мүәјјән ујушма просеси кечирир.

МҮАСИР АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ ӨРТҮЛҮ-АЧЫГ ҺЕЧАЛАР

Сачидә ТАҒЫЈЕВА
С. М. Киров адына АДУ-нун әмәкдашы

Данышыг заманы сөз вә сөзформа асанлыгла мүхтәлиф һиссәләрә ајрылыр. Һәмин һиссәләр дилчилијимиздә һеча термини илә адландырылыр.

Азәрбајчан дилчилијиндә һечанын нөвләри вә типләри барәсиндә хејли јазылмасына бахмајараг, һечанын фонетик тәркиби аз тәдгиг олунмушдур. Һалбуки һәр һансы бир дилдә һеча нөвләринин сәс тәркиби мөһкәм ганунаујғунлуға маликдир. Һәмин ганунаујғунлуг исә јалныз о вахт ашкара чыхарылыр ки, дилдәки һеча нөвләри ајры-ајрылыгда вә һәм дә һәртәрәфли тәдгиг олунсун. Бу бөјүк проблемин бир бөлүмү дә һечалары тәшкил едән саит вә самит бирләшмәләридир.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә самитлә башлајыб саитлә битән һечаја **өртүлү-ачыг һеча** дејилир. Мәсәлән: ба-ба, су, нә-вә вә с.

Һеча структурасында саит вә самитләрин јерләшмәси, бу вә ја дикәр сәсләрин мүмкүн олан бирләшмәләри һечаланмаја бөјүк тә'сир көстәрир. Бүтүн һеча нөвләринин сәс тәркибини арашдырмагла Азәрбајчан дилиндә һечанын өзүнәмәхсус әламәтләрини мүәјјәнләшдирмәк олур.

Өртүлү-ачыг һечалар самитләрин кәмијјәтинә көрә үч чүр олур:

1) бир самитли өртүлү-ачыг һечалар (БА);

2) ики самитли өртүлү-ачыг һечалар (ББА);

3) үч самитли өртүлү-ачыг һечалар (БББА).

Өртүлү-ачыг һечанын һәр үч нөвүнү ајры-ајрылыгда нәзәрдән кечирәк:

1. Бир самитлә башланан өртүлү-ачыг һечалар (БА).

Б, м вә **п** сәсләри илә башлајан «БА» һеча нөвүндә саитләрин доггузу да иштирак едир, јә'ни һәмин самитләр Азәрбајчан дилиндәки бүтүн саитләрлә ишләнә билир; мәсәлән: ба-ла, бе-чә, бә-бәк, би-би, бычаг, бо-ран, бө-лүк, бу-луд, бү-түн; ма-ја, ме-шә, мә-тин, ми-на, мызылты, мо-руг, мө-һүр, му-рад, мүаличә; па-лыд, пе-шә, пә-ләнк, пивә, пы-чылты, по-лад, пу-лемјот, пү-ре вә с.

Мараглыдыр ки, **в** вә **ф** сәсләриндән сонра **ө** саити ишләнмир, дикәр саитләр исә һәмин самитләрдән сонра кәлә билир.

Өртүлү-ачыг һечанын бу нөвүндә ғ самити сөз башында иштирак едә билмир. Елә буна көрәдир ки, Азәрбајчан дилиндә **ғ** самити илә башланан сөз јохдур.

Һәмин гурулушлу һечаларда самитләрин һамысы бүтүн саитләрлә бирләшә билир; мәсәлән: та-ва, телефон, тә-зә, ти-кан, ты-хач, то-југ, тө-күнтү, ту-ла, тү-тәк вә с. Бу мисаллар јалныз бир самитин—**т** самитинин мүхтәлиф саитләрлә бирләшиб өртүлү-ачыг һеча әмәлә кәтирмәсинә аиддир. Дикәр самитләрдән дә һәр биринә аид бу кими истәнилән гәдәр мисал көстәрмәк мүмкүндүр. Тәкчә **к** самити **ы** саити илә бирләшә билмир.

2. Ики самитлә башланан өртүлү-ачыг һечалар (ББА).

Өртүлү-ачыг һечанын бу нөвүндә самитләрин әксәријјәти иштирак етмир.

Үмумијјәтлә, Азәрбајчан дилинин өз сөзләри ики самитлә башланмадығы үчүн бу һеча типи јалныз алынма сөзләрдә өзүнү көстәрир.

«ББА» һеча нөвүндә **р, т, д** самитләри јалныз **л** вә **р** сонорлары илә јанашы кәлә билир. Мәсәлән: фло-ра, флү-кер, фра-за, тра-песија, три-буна, тро-пик, дра-матург, дру-жина вә с.

Һәмин һеча нөвүндә **с** самитинин иштирак етдији сәс бирләшмәләри нисбәтән рәнкарәнкдир. Буну ашағыдакы мисалларда ајдын көрмәк олар:

ска-фандр, ске-лет, ски-пидар, сме-та, ста-тист, сте-арин, сти-лизатор, сту-дија, стү-ардесса, сфе-рик, схе-матик, схо-ластик вә с.

Өртүлү-ачыг һечанын ики самитлә башланан нөвүндә дилархасы самитләрин дә мүхтәлиф бирләшмәләринә раст кәлмәк олур; мәсәлән: кво-рум, кла-пан, кли-ника, кра-лича, кре-дит, кри-минолог, кру-жева, кси-лографија, гла-диатор, гли-серин, гло-бус, глү-коза, гно-сеоложи, гра-фин, гри-фел, гро-теск, хло-рид, хро-носкоп вә с.

Көрүндүјү кими, бу «ББА» типли һечаларда икинчи самит, әсасән, **л** вә **р** сонорларындан бири илә ишләнир. Һалбуки **с** илә башланан бу һеча типиндә 2-чи самит к, т, ф, х кар самитләриндән бири ола билир.

3. Үч самитлә башланан өртүлү-ачыг һечалар (БББА).

Бу һеча типи дилимиздәки сөзләрдә чох аз олса да, онларда бә'зи ганунаујғунлуглары мүшаһидә етмәк мүмкүндүр. Белә ки, һәмин типли һечаларда ики вә ја үчүнчү самит мүтләг сонор олур; мәсәлән: кнја-кинја, скле-роз, стра-текија,

Scanned with CamScanner

стро-фант, шља-па, Штра-ус вә с.

Көрүндүјү кими, «БББА» гурулушлу һечанын 1-чи самити к, с, ш сәсләриндән бири, 2-чи вә 3-чү самити исә н, к, ј, р, т, л сәсләриндән бири илә ишләнир.

Бүтүн бунлар ону көстәрир ки, Азәрбајчан дилиндә һечалар өз структурасына көрә чох рәнкарәнкдир вә бу рәнкарәнклик мүәјјән тарихи инкишаф мәрһәләләриндән кечмишдир.

•

СӘМӘД ВУРҒУНУН ПЕДАГОЖИ ФӘАЛИЈЈӘТИ ҺАГГЫНДА

(Газах, Губа вә Кәнчә дөврү)

Садыг ШҮКҮРОВ

филолокија елмләри намизәди, Һ. Зәрдаби адына Кировабад Дөвләт Педагожи Институтунун досенти

Бөјүк шаиримиз Сәмәд Вурғун һаггында нечә-нечә мәгалә, хатирә, монографија јазылыб. Бүтүн бунларда шаирин һәјат вә фәалијјәти, јарадычылыг јолу һәртәрәфли ишыгландырылыб. Лакин һәлә дә архивләрдә бу бөјүк поезија корифеји илә билавасито баглы олан, онун һәјат вә фәалијјәтинин ајры-ајры дөврләрини даһа да дәгигләшдирмәјә, һаггында даһа кениш мә'лумат алмаға имкан верән сәнәдләр галмагдадыр. Биз бурада шаири тәдгигатчыларынын нәзәриндән гачан, онларын диггәтини чәлб етмәјән бир сыра јени сәнәдләрә истинад етмәклә онун педагожи фәалијјәт дөврүнү дәгигләшдирмәјә чалышмышыг. Белә сәнәдләрдән бири Азәрбајчан ССР МДТ Архивинин 797 нөмрәли фондунда сахланылан 42 сәһифәдән ибарәт «Кондуитныј» («Чәза») журналыдыр. 1912-чи илдә Горидә јазылмаға башлајан вә 1922-чи илин сонларында Газахда тамамланан бу журналда дөврүнүн көркәмли мүәллимләриндән Ф. Көчәрлинин, А. Шыхлынын вә Р. Әфәндијевин дәсти-хәтти илә јазылан гејдләр вардыр вә бунлар С. Вурғунун тәһсил илләрини дәгигләшдирмәјә көмәк едән мө'тәбәр мәнбә һесаб олуна биләр.

Мә'лум олдуғу кими, индијәдәк чап олунмуш елми-педагожи әдәбијјатда, С. Вурғунун биографијасыны вә библиографијасыны јазан алимләрин әсәрләриндә, «Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихи»ндә вә орта мәктәб дәрсликләриндә онун 1918-чи илин сентјабрында Газах мүәллимләр семинаријасына дахил олдуғу көстәрилир.

Бурадан көрүнүр ки, Сәмәд Вәкил (С. Вурғун халг маариф шө'бәләринә вердији әризәләрин алтында «Сәмәд Вәкил», «Сәмәд Вәкили», «Сәмәд Вәкилзадә» имзаларыны гојмушдур) 1918/19-чу дәрс илиндә семинаријанын һазырлыг синфинин биринчи, 1920-чи илин ијулунда икинчи синфини гуртармышдыр. 1920/21-чи дәрс илиндә семинаријанын әсас, биринчи синфинә дәјишилмиш, 1921/22-чи дәрс илиндә икинчи синфиндә охумуш, 1922/23-чү дәрс илиндә исә ораны битирмишдир. О заман семинарија јатагханасынын тәрбијәчи-мүәллими ишләјән Шыхлынын «Кондуитныј» журналындакы гејдләри дә буну тәсдигләјир. Шыхлынын бу гејдләри Сәмәд Вәкилин 1921/22-чи дәрс илиндә семинаријанын II әсас синфиндә охудуғуну сүбут едир. Журналда дејилир: «13 декабр 1921-чи ил ахшам мәшғәләсиндә II синифдә охујан Сәмәд Вәкилов I синифдә тәрбијә алан Имамвердинин јанына кедиб кағыз истәјәндә, һәмин синфин шакирдләриндән Илјас Вәкилов вә Һәсәнпаша Абдыјев ону тәһгир етмиш, биринчи она, Сәмәдә «балван» демиш,

икинчи ону елә бәрк итәләмишдир ки, о гапыја дәјмиш вә сағ әлинин дәриси сыјрылмышдыр...»

«...6 апрел 1922-чи ил. Икинчи синифдә охујан Сәмәд Вәкилов шамдан сонра ичазәсиз театра кетмишдир».

Бу сәнәд Сәмәд Вәкилин семинаријаны 1924-чү илдә дејил, 1923-чү илдә гуртардығыны ајдын бир шәкилдә көстәрир. Әкәр Сәмәд Вәкилин семинаријаны 1924-чү илдә гуртардығыны әсас көтүрсәк, онда белә чыхыр ки, о, семинаријаны алты илә гуртармышдыр. Лакин архив сәнәдләри ичәрисиндә Сәмәд Вәкилин икинчи ил бир синифдә галмасыны көстәрән һеч бир мә'лумат јохдур.

Белә олдугда шүбһә јохдур ки, Сәмәд Вәкил семинаријаны 1923-чү илдә гуртармыш вә Ермәнистана тә'јинат алмышдыр. М. Вәкилов јазыр: «О (Сәмәд—С. Ш.), 1923-чү илдә там 6 ај Газахдан узаглашмыш вә Ермәнистанда, Гарагојунлу рајонунда долашмышды...

Сәмәд Вурғуну Ермәнистанда олдуғу аз мүддәтдә... Ермәнистан коммунист кәнчләринин гурултајына, сонра Загафгазија коммунист кәнчләринин гурултајына, орадан да Үмумиттифаг комсомол гурултајына нүмајәндә сечмишдиләр» (Бах: М. Вәкилов, Сәмәд Вурғунун тәрчүмеји-һалы. С. Вурғун, Әсәрләри, 1-чи чилд, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, Бакы, 1960).

Бу сөзләрин өзү дә Сәмәд Вәкилин семинаријаны 1923-чү илдә гуртарыб тә'јинатла Ермәнистана кетдијини сөјләмәјә һагг верир. Бир дә, нечә ола биләр ки, һеч јердә ишләмәјәсән, елә-белә, ишсиз-күчсүз «Ермәнистанда, Гарагојунлу рајонунда долашасан» вә сәни үч дәфә комсомол гурултајына нүмајәндә сечсинләр. Рајонда «долашан», һеч бир тәшкилатда учота дурмајан бир кәнчи һансы тә'лимата көрә гурултајлара нүмајәндә көндәрә биләрдиләр?

Тәрәддүд етмәдән демәк олар ки, Сәмәд Вәкил 1923-чү илдә Гарагојунлуда мүәллимлик етмиш, јахшы ишинә, ичтимаи фәалијјәтинә көрә кәнд комсомолчулары тәрәфиндән гурултаја нүмајәндә сечилмишдир. Гарагојунлудан сонра С. Вәкил Газаха, II Шыхлыја кәлмишди. М Вәкилов јазыр: «О, бир ил Шыхлы кәндиндә мүәллимлик етдикдән сонра Көчәскәр кәнд мәктәбинә мүдир тә'јин едилмишдир. О бу мәктәбдә 1925-чи илин сентјабрындан 1926-чы илин феврал ајына кими чалышмыш, сонра... Губаја кетмишди».

Лакин Кировабад Дөвләт Архивинин 342-чи фондунун 809 нөмрәли говлуғунда (сәһ. 112) сахланылан Азәрбајчан Халг Маариф Комиссары коллекијасынын 10 нөмрәли ичлас протоколундан ајдын олур ки, Сәмәд Чуварлински илә бирликдә 1925-чи илдә комиссарлығын тәшкил етдији комиссијанын тәркибиндә Губа гәзасынын мәдәни-маариф мүәссисәләриндә көрүлән ишләрин вәзијјәтини вә мәктәбләрин тә'минатыны јохламыш вә коллекијаја һесабат вермишдир. Һесабатла әлагәдар јазылан һәмин протоколда дејилир ки, Губа гәзасында мәктәбләрин вә мәдәни маариф мүәссисәләринин јохланылмасынын нәтичәләринә даир Чуварлински вә Вәкилов јолдашларын мә'рузәсиндән ирәли кәлән 9 бәнддән ибарәт вәзифәләр рәһбәрлик үчүн нәзәрә алынсын:

1. Губа ХМШ-а тәклиф олунмушдур ки, мәктәб шәбәкәсинин бундан сонра кенишләнмәсинә һеч чүр јол вермәсин вә мөвчуд оланлары сахламагла онларын кејфијјәтини јахшылашдырсын.

2. Халг комиссарлары шурасы гаршысында мәсәлә галдырмаг лазымдыр ки, Губа гәзасынын бә'зи кәндләриндә кәндлиләр нисбәтән саһмана салынмыш биналары мәктәб үчүн версинләр, јахуд Халг маариф шурасына ичазә верилсин ки, бә'зи мәктәбләри елә кәндләрә көчүрсүн ки, орада кәндлиләр мәктәб ачылмасына пәркар биналары һәвәслә, көнүллү верирләр.

3. Гәза Халг Маариф Шө'бәси нәздиндәки гәза мүфәттишләринин штатыны артырмаг үчүн әлагәдар тәшкилатларла данышмаг.

Һәдсиз ихтисар нәтичәсиндә мүфәттишләр апараты ишин тәдрис саһәсинә лазыми рәһбәрлик етмәк имканындан мәһрумдур.

Scanned with CamScanner

4. Губа ХМШ-а тәклиф етмәк лазымдыр ки, һеч бир үзүрлү сәбәб олмадан бир мүәллимин башга мәктәбә көчүрүлмәсинә јол верилмәсин, чүнки бу, тәдрис просесинә һәдсиз дәрәчәдә зәрәрли тә'сир көстәрир.

5. Гәза Халг Маариф Шө'бәсинә гәти тапшырылмышдыр ки, мәктәб јашы чатмајан ушаглары мәктәбә гәбул етмәсинләр.

6. Баш сосиал тә'минат идарәсинә тәклиф олунмушдур ки, халг комиссарлары шурасына кәнд Советләринин мәктәбләри јаначагла вә онларын кезәтчиләрини мәвачиблә тә'мин етмәк барәдә мә'лумат нәрәгәси тәртиб етсин.

7. Баш сијаси маариф евинә тәклиф олунмушдур ки, гәза сијаси маарифинин башга тәшкилатларла әлагәсинә даир бүтүн мәсәләләри Мәркәзи Комитәнин акиткоппекиjасынын ичласына чыхарсын.

8. Мә'рузә үзрә бүтүн башга тәклифләрин програм, методик характер дашыјан мәсәләләри әввәлчәдән елми-методик шуранын мүзакирәсинә вермәк лазымдыр ки, коллекиjада тәсдиг едилсин.

9. Мүфәттишләрдән Чуварлински вә С. Вәкилова тәклиф олунмушдур ки, Губа гәзасынын јохланмасы илә әлагәдар бүтүн ишләри бир һәфтә мүддәтинә гуртарсынлар вә Салјан гәзасыны јохламаг үчүн јола дүшсүнләр (Кировабад Дөвләт архиви, ф. 342, Иш 809, сијаһы 1, говлуг 135, с. 112).

22 вә 23 нојабр 1925-чи ил тарихдә тәртиб едилмиш 30 нөмрәли протоколдан исә ајдын олур ки, Азәрбајчан ХМҚ-нын коллекиjасы Салјан, Шамахы, Ағдаш вә Көјчај гәза мәктәбләриндә јохлама апаран С. Вәкилов, Чуварлински, Әлијев вә Һачыјевин мә'луматыны динләмиш вә 14 маддәдән ибарәт гәрар вермишдир (јенә орада).

Бүтүн бунлар демәјә әсас верир ки, Сәмәд Вәкил Газахдан, чох еһтимал ки, 1924-чү илин сонларында чыхыб Губаја кетмиш, гәза маариф шө'бәсиндә мүфәттиш ишләмиш вә бир сыра јерләрдә јохлама апаран комиссијанын тәркибиндә олмуш, ики илдән сонра Кәнчәјә кәлмишдир.

Биографијада һәр шеј дәгиг олмалыдыр. А. С. Пушкинин, М. J. Лермонтовун, В. Г. Белинскинин, Л. Н. Толстојун биографијасында олдуғу кими. Лакин рус әдәбијјатшүнаслары бу көркәмли шәхсијјәтләрин һәјатларына аид фактларын, һадисәләрин тәдгигини индиинин өзүндә белә битмиш һесаб етмирләр. Онлар һәр кичик тапынтыны бу бөјүк мүтәфәккирләрин һәјатыны зәнкинләшдирән, дәгигләшдирән факт кими гијмәтләндирирләр. Бир нечә ил бундан әввәл «Литературнаја Россија» гәзетиндә А. С. Пушкинин Литсејдә охујаркән истифадә етдији мүрәккәбгабынын тапылдығына ајрыча мәгалә һәср едилмиш вә јазылмышды: «Бөјүк шаирин Литсеј ше'рләри бу мүрәккәбгабындан чыхмышдыр». Үмумијјәтлә, бу, бәлкә дә елә бөјүк бир шеј дејил. Лакин шаирин һәјатына аидијјаты олдуғу үчүн әһәмијјәтлидир. Белә дәгиглик, шәхсијјәтин дүнјакөрүшүнүн вә ичтимаи фәалијјәтинин, јарадычылығынын һарада, нә вахт вә һансы шәраитдә формалашдығыны мүәјјәнләшдирмәјә көмәк едир. Бу чәһәтдән С. Вурғунун педагожи фәалијјәтинин дә дәгигләшдирилмәсинин мүһүм елми әһәмијјәти вардыр. О, әлинә журнал алыб синиф отағына кирдији күндән ҮИК(б)П МҚ-нын 1928 вә 1929-чу илләрдә кечирилмиш пленумларында халг тәсәррүфаты үчүн кадрлар һазырланмасы, мәдәни-маариф очагларынын јенидән гурулмасы һаггында гәбул етдији гәрарлардан ирәли кәлән вәзифәләри һәјата кечирмәјә сә'ј көстәрмиш, ишдә өз бачарығыны әсиркәмәмишдир.

Тарих елмләри доктору, профессор Меһдихан Вәкилов шаирин биографијасыны јазаркән көстәрир ки, «Сәмәд 1928-чи илин сентјабрындан 1929-чу илин ијун ајына кими Кәнчә мәктәбләриндә (орта мәктәбләрдә вә партија мәктәбиндә) мүәллимлик етмишдир». Бурадан белә чыхыр ки, С. Вурғун доггуз ај Кәнчә мәктәбләриндә мүәллим ишләмишдир. Лакин бу тарих сәнәдләрә ујғун олмадығы үчүн шаирин педагожи фәалијјәтинин Кәнчә дөврүнү азалдыр. Бу фактын дүрүстләшдирилмәсинә онун биографијасындан башлајаг. Һамыја мә'лумдур ки, С. Вурғунун биографијасы «Әсәрләри»нин биринчи чилдинә дахил едилмиш вә бу, онун һәјатыны вә педагожи фәалијјәтини тәдгиг едәнләр үчүн мө'тәбәр мәнбә олмушдур. Профессор Назим Ахундов да шаирин библиографијасыны һазырлајанда һәмин тәрчүмеји-һала әсасланыб, С. Вурғунун педагожи фәалијјәтинин Кәнчә дөврүнү 1928—1929-чу илдән көтүрмүш вә бунунла проф. М. Вәкиловла разылашмышдыр.

Кировабад Шәһәр Халг Депутатлары Совети Ичрaијјә Комитәсинин архивиндә сахланылан шәһәр гәза маариф мүдиринин 7 вә 8-чи китабларында мүһафизә олунан әмр вә сәрәнчамлар М. Вәкиловун вә Н. Ахундовун көстәрдикләри рәгәмләри дәгигләшдирмәјә имкан верир. Архив сәнәдләри, әдәби-публисистик јазылар, әдәби-педагожи тәдгигатларын һамысы бир һәгигәти—Сәмәд Вурғунун Кәнчәјә кәлдијини тәсдигләјир. Лакин јени тапылан архив сәнәдләриндән ајдын олур ки, С. Вурғун Кәнчәјә кәләндә гардашы М. Вәкилов Гәза Халг Маариф мүдири J. Мирзәјевин 9 август 1927-чи ил тарихли 58 нөмрәли әмри илә августун бириндән Низами адына шәһәр өлкәшүнаслыг музејинин директору тә'јин едилмишдир (бах: Кировабад шәһәр ХДС Ичраијјә Комитәсинин архиви. Гәза маариф мүдиринин 6 нөмрәли әмрләр китабы, говлуг 6.) вә шүбһәсиз ки, о, Кәнчәјә кәлдикдә башга јердә дејил, мәһз гардашы Меһдиханла бир евдә јашамышдыр. О, Губадан 1927-чи илин декабр ајынын әввәлләриндә чыхмыш вә һәмин ајын 9-да гардашынын јанында олмушдур. 17 декабр 1927-чи ил тарихдә Кәнчә гәза маариф мүдири М. Г. Әләкбәрли Губадан кәлән бу кәнч мүәллими 99 нөмрәли әмрлә 1 нөмрәли шәһәр орта мәктәбинә мүвәггәти олараг мүәллим тә'јин етмишдир. М. Г. Әләкбәрли өз әмрини мәктәбләр мүфәттишинин рапортуна (тәләбнамәсинә) вә һәмин рапортун үзәриндә мәктәбин мүдиринин разылыг дәркәнарына әсасән вермишдир. 11 феврал 1928-чи ил тарихдә исә М. Г. Әләкбәрли 12 нөмрәли әмринин 9-чу параграфында јазмышды: «Сәмәд Вәкил феврал ајынын 11-дән е'тибарән биринчи дәрәчәли мәктәбә ичтимаијјат мүәллими тә'јин олунур. Әввәлки вәзифәсиндә галмаг шәртилә» (јенә орада, ф. 8, сиј. 2, гов. 7, сәһ. 10). Гејд етмәк лазымдыр ки, о заман, јә'ни 20-чи илләрдә мүәллимләрин һамысына ичтимаијјат фәнниндән дәрс апармаг е'тибар едилмирди. Бу, чидди, сијаси фәнн сајылырды. Ичтимаијјат дәрси апаран мүәллим шакирдләрә ССРИ-нин сијаси гурулушундан бә'зи мә'луматлар вермәклә, Коммунист Партијасынын гәһрәманлыг тарихи илә дә онлары таныш етмәли иди. Архив сәнәдләриндән ајдын олур ки, Сәмәд Вәкил јалныз фәннин тәдрисини дејил, өзүнүн үзәринә дүшән вәзифәни дә ләјагәтлә јеринә јетирмишдир. О, әсл ичтимаијјатчы иди вә тапшырылан вәзифәни дә шәрәфлә јеринә јетирирди. О заман Губа гәза мәктәбләри барәдә Халг Маариф Комиссарлығынын коллекиjасына верилән һесабатын дәгиглији вә бәјәнилмәси коллекиjада иштирак едән М. Әләкбәрлинин нәзәриндән гачмамыш вә буна көрә дә Сәмәд Вәкил Кәнчәјә кәлдикдә ону ичтимаијјат мүәллими тә'јин етмишди. Мәктәбин бу күнә гәдәр сахланылан бә'зи протоколларындан ајдын олур ки, Сәмәд Вәкил синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар кечирилән бүтүн ичтимаи-сијаси вә мәдәни-күтләви тәдбирләрә рәһбәрлик етмишдир. О, јухары синифләрдә тәшкил олунмуш комсомол өзәкләри илә бирликдә савадсызлығын арадан галдырылмасы үчүн јарадылан курсларда дәрс апармыш, фабрик вә тәсәррүфатларда мүсамирәләр кечирмиш, имәчиликләрин мүтәшәккиллијинә хүсуси диггәт јетирмишдир. Бундан тәхминән једди ај сонра маариф мүдири М. Пәнаһов мәктәбләр мүфәттиши А. Һачызадәнин рапорту үзәриндә директорун разылыг дәркәнарына әсасән өзүнүн 18 сентјабр 1928-чи ил тарихли 83 нөмрәли әмри илә (§2) «Сәмәд Вәкилзадәни 15/IX-1928-чи илдән биринчи дәрәчәли једдиичи Шура мәктәбинә мүәллим тә'јин етмишдир» (бах: Кировабад

Scanned with CamScanner

шәһәр ХДС Ичраијјә Комитәсинин архиви. Гәза маариф мүдиринин 7 нөмрәли китабы. ф. 8, сиј. 2. vaһ. гов. 7, сәһ. 61. вәр. архасы). Лакин о, бурада чох ишләмәмишдир. 1929-чу илдә Кәнчә гәза маариф мүдири С. Шамиловун адына әризә верәрәк тәһсилини давам етдирмәк үчүн мүәллимликдән чыхарылмасыны хаһиш етмишдир. Сәмәд Вәкилзадәнин әризәсинин үстүнә «ОКР» шө'бәсинин мүдири өзүнүн разылыг дәркәнарыны гојмуш вә буна әсасән дә С. Шамилов 1929-чу ил 2 август тарихли 71 нөмрәли әмринин биринчи параграфында јазмышдыр: «Кәнчә. 7-чи мәктәб мүәллими Сәмәд Вәкилов али мәктәбә кетмәсинә бинаән август ајынын 1-дән е'тибарән вәзифәсиндән азад олунур. Әсас: мәсдурин әризәси үзәриндә мүдирин дәркәнары вә катибин имзасы (јенә орада, сәһ. 116).

Бүтүн бунлар Сәмәд Вурғунун Кәнчәјә һеч дә 1928-чи илдә дејил, 1927-чи илдә кәлдијини вә бурада доггуз ај јох, он сәккиз ај он беш күн ишләдијини, мүәллимлик етдијини вә беләликлә шаирин педагожи стажынын беш ил олдуғуну тәсдигләјиб дәгигләшдирир.

•

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тәдриси

МӘТНИН ОХУСУ ҮЗӘРИНДӘ ИШИН БАШЛЫЧА ИСТИГАМӘТЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Наимә МӘММӘДОВА
Сумгајыт шәһәри, 11 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Икинчи дил тә'лиминдә оху мәтнләри шакирдләрин нитг инкишафында хүсуси васитәдир. Онун әһәмијјәтиндән данышаркән бә'зи методистләр гејд едирләр ки, мәтнләр анчаг шифаһи дил, лексик вә грамматик материаллары мәнимсәтмәк үчүн гурулур. Лакин унутмаг олмаз ки, бунлар һәм дә шакирдләрин идеја-сијаси тәрбијәсиндә, онларда әмәјә коммунист мүнасибәтини формалашдырмагда бөјүк рол ојнајыр.

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лими системиндә дә мәтнләрин хүсуси јери вардыр. Тәсадүфи дејил ки, бүтүн синифләр үзрә дәрсликләрин мәзмунунда һәр дәрс сааты үчүн мүәјјән олунмуш параграфларда мүвафиг мәтнләр верилир. Мүәллимдән исә белә мәтнләр үзрә иши шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк бахымындан сәмәрәли тәшкил етмәк вә апармаг тәләб олунур.

Мән өз тәчрүбәмә әсасән дејә биләрәм ки, рус мәктәбләринин илк консентриндән сон консентринә гәдәр мәтнин синифләр үзрә верилмәсиндә садәдән мүрәккәбә принсипинә әсасландығы кими, һәмин консентрләрдәки мәтн үзрә ишин тәшкилиндә дә бу принсипи көзләмәк вачиб шәртләрдәндир. Фикрими бир мисалла ајдынлашдырмаға чалышачағам. Мә'лумдур ки, IX, X синифләрин Азәрбајчан дили дәрсликләриндә верилмиш мәтнләр ашағы синифләрдән мүәјјән һазырлыг кечиб кәлән шакирдләр үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Лакин рус групларында охујан шакирдләрин һазырлыг сәвијјәләри һеч дә програмын тәләбләри сәвијјәсиндә олмур. Бә'зиләри Азәрбајчан дилини практик чәһәтдән билир, бә'зиләри исә мүгајисә едилмәз дәрәчәдә зәиф олурлар. Бүтүн бунлары нәзәрә алараг, мәтн үзрә ишин апарылмасында Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин билик сәвијјәләрини хүсуси олараг нәзәрә алырам. Әкәр мәтн онларын үмуми сәвијјәсинә көрә ағырдырса, онда мүәјјән ихтисарлар, јүнкүлләшдирмәләр апарырам. Һәр шакирди мәтн үзәриндә ишә өз күчүчатанлығына көрә чәлб едирәм. Бу ишин башланғыч мәрһәләсиндә Азәрбајчан дилини практик чәһәтдән билән шакирдләр апарычы рол ојнајырлар. Онлар бир нөв өз јолдашларыны архаларынча апарырлар. Әлбәттә, нисбәтән зәифләри дә көздән гојмурам, онларын да кифајәт дәрәчәдә фәаллығыны тә'мин етмәјә хүсуси диггәт јетирирәм. Ишин бу чүр тәшкили синифдә сағлам әһвали-руһијјә јарадыр, бүтүн шакирдләр өз гүввәләрини сынамаға сә'ј көстәрирләр. Демәк, һәр кәсин потенсиал гүввәсиндән сәмәрәли истифадә едә билмәси тә'мин олунур.

Мәтн үзәриндә иши, башлыча олараг, ашағыдакы истигамәтләрдә тәшкил едирәм.

1. Мәтнин охусу үзәриндә ишин апарылмасына јени сөзләрин изаһы вә материалын мәзмуну илә илк танышлыгдан башлајырам. Әввәлчә шакирдләри јени сөзләрлә таныш едир вә онларын диггәтини биринчи нөвбәдә һәмин сөзләрин тәләффүзүнә јөнәлдирәм. Мәсәлән, IX синифдә «Мирзә Фәтәли Ахундов» мөвзусуну кечәркән шакирдләрин диггәтини «руһани», «дөвләт дәфтәрханасы», «шәрг дилләри», «әбәдиләшдирмәк» кими сөз вә ифадәләрин мә'наларына чәлб едирәм; өјрәнәчәјимиз мәтндә һәмин сөзләрә раст кәләчәјимизи дејирәм. Сонра мәтни өзүм охујур вә рус дилинә тәрчүмә едирәм. Даһа сонра исә мәтни шакирдләрә охудур вә тәрчүмә етдирирәм.

Тәчрүбә көстәрир ки, белә оху заманы мәтнин тәрчүмәсини онун оху процесиндән ајырмаг ишин там зәрәринәдир. Ејни заманда бу һәм дә вахтдан сәмәрәли истифадә етмәмәкдир. Она көрә дә мән һәмишә мәтнин охусу үзрә иши, демәк олар ки, бүтүн һалларда онун тәрчүмәси илә синтез шәклиндә апарырам. Ишин бу истигамәтдә апарылмасы бир нечә чәһәтдән әһәмијјәтли олур. Белә ки, биринчиси, шакирдләрин ифадәли гираәт вәрдишләри инкишаф едир, мөһкәмләнир; икинчиси, шакирдләрин оху сүр'әтләри артыр, үчүнчүсү вә ән башлычасы исә, шакирдләр мәтни тәрчүмә етмәклә онун мәзмунуну мәнимсәмәјә наил олурлар.

Мән оху процесинин тәшкилиндә өјрәнилән мәтнин характерини хүсуси олараг нәзәрә алырам. Мәсәлән, драм әсәрләринин охусу үзәриндә иш апаранда мәтни роллар үзрә бөлүшдүрүрәм. Јахуд мәнзум парчаларын тәдрисиндә шакирдләрин монможи охусуна үстүнлүк верирәм.

2. Мәтн үзәриндә ишин башлыча истигамәтләриндән бири дә онун мәзмунунун өјрәнилмәсиндән ибарәтдир. Тәчрүбә көстәрир ки, мәзмун үзәриндә иш шакирдләрин јени мәнимсәдикләри сөзләри бир даһа мөһкәмләтмәјә, онларын идеја-сијаси чәһәтдән инкишаф етмәсинә көмәк едән мүһүм васитәдир. Она көрә дә мәтнин мәзмуну үзрә иш апараркән шакирдләрә биринчи нөвбәдә оху заманы јадларында галан фактлары хатырладырам. Мәтнин сонунда верилмиш суаллар үзәриндә иш апарырам.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мәтнә аид верилмиш суаллар X синфин дәрслијиндә систем тәшкил етмир. Она көрә дә биографик материаллары истисна етмиш олсаг, дејә биләрик ки, галан мәтнләрин (бәдии әсәрләрдән сечилмиш нүмунәләрин) сонунда онун мәзмуну илә әлагәдар дидактик суаллар верилмәмишдир. Бу исә мүәллимин һәмин мәтнләрин мәзмуну үзрә апардығы иши мүәјјән дәрәчәдә чәтинләшдирир.

Она көрә дә биз мүәллимләр һәр бир дәрсә һазырлашаркән гаршыја

Scanned with CamScanner

чыхан чәтинликләри әввәлчәдән көрмәли вә ишимизи планлы вә мәгсәдәујғун шәкилдә гурмалыјыг. Мәсәлән, мән X синифдә А. Шаигин «Араз» романындан бир парчаны кечәркән икинчи саатда онун мәзмунуну мәнимсәтмәк үзәриндә хүсуси олараг дајанырам. Бу мәгсәдлә мәтнин охусундан сонра шакирдләрә ашағыдакы суаллары верирәм:

1. Фәһләләр нә үчүн тә'тил едирләр? 2. Араза нә тапшырылмышды? 3. Митинг һарада кечирилирди? 4. Илк сөз кимә верилди? 5. Ванја ким иди? 6. Араз сон сөз сөјләјәрәк нә деди? 7. Полислә фәһләләрин тоггушмасы нечә нәтичәләнди?

Бу суаллар шакирдләрин мәтнин мәзмунуна аид биликләрини бир даһа јада салыр вә системләшдирир, ејни заманда шифаһи нитг вәрдишләринин инкишафында хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

Бүтүн бунлардан сонра шакирдләрә мәтнин мәзмунуна даир план тутмаг тапшырылдыгда онлар бу ишин өһдәсиндән мүвәффәгијјәтлә кәлир, мәтнин мәзмунуну данышмагда чәтинлик чәкмирләр.

Беләликлә, шакирдләр Азәрбајчан дилиндә тәкчә мәтни охумаг дејил, һәм дә онун мәзмунуну данышмағы өјрәнирләр. Ејни заманда бу дилдә тәфәккүр әмәлијјаты апарырлар: мәтнин мәзмуну илә әлагәдар мүәјјән епизодлара өз мүнасибәтләрини дә көстәрә билирләр.

Тәчрүбә көстәрир ки, мәтнин охусу илә онун мәзмуну үзәриндә иши бир-бириндән ајырмаг олмаз. Тә'лим просесиндә онларын вәһдәтдә көтүрүлмәси, биринин дикәри үчүн васитәјә чеврилмәсинин нәзәрә алынмасы зәруридир.

Әкәр һәр ики истигамәтдә ишә бир-бириндән тәчрид олунмуш шәкилдә јанашыларса, о заман Азәрбајчан дилинин практик шәкилдә өјрәдилмәсиндә истәнилән нәтичәни әлдә етмәк чәтиндир.

Методик ирсимиздән

ГӘВАИДИ-ӘДӘБИЈЈӘ
(Әдәби гајдалар һаггында илк дәрслик)

Инајәт БӘКТАШИ
филолокија елмләри доктору, профессор

Әсримизин илк илләриндә јени типли мәктәбләр үчүн дәрсликләрин вә дәрс китабларынын олмадығы бир дөврдә мүтәрәгги зијалыларымыз, јазычы вә ичтимаи маариф хадимләримиз бу чәтинлији арадан галдырмаг үчүн бир сыра јарарлы ишләр көрмүшләр. Мәтбуатын јаранмасы, ушаг мәчмуәләринин («Дәбистан»—1906-1907, «Рәһбәр»—1906, «Мәктәб»—1911-1918) фәалијјәтә башламасы, ел әдәбијјатындан истифадә јолу илә дәрс вәсаитләринин мејдана кәлмәси, 1906-чы илдә чағырылмыш мүсәлман мүәллимләринин гурултајында ингилаби-демократик чәбһәни тәшкил едән мүтәрәгги зијалыларымызын тәшәббүсү илә јени програмларын тәртиби вә әлифба мәсәләсинин мүзакирәси вә с. бу кими проблем мәсәләләрин һәлли дөврүн әламәтдар һадисәләри иди. Белә бир заманда јашајан көркәмли јазычы, шаир вә драматургларымыз да бу саһәдә бир сыра фајдалы ишләр көрмүш, тәрчүмә әдәбијјаты илә јанашы, јени типли мәктәбләрә, маариф һәрәкатына тәкан верән орижинал әсәрләр јаратмышлар. Һабелә оху вә гираәт китаблары илә јанашы, әдәбијјатшүнаслыға даир китаблар јаратмаға да тәшәббүс көстәрмишләр. Бу саһәдә бөјүк хидмәт көстәрән вә орта мәктәбләр үчүн әдәбијјатшүнаслыға даир дәрслик јарадан көркәмли шаир вә драматургумуз Һүсејн Чавидин Абдулла Шаиглә бирликдә јаздығы «Гәваиди-әдәбијјә» адлы китабы хүсусилә сәчијјәвидир.

«Әдәбијјат дәрсләри» башлығы

алтында бурахылмыш бу дәрслик китабын үстүндә гејд едилдији кими, 1919-чу илдә Бакыда «Һөкумәт мәтбәәси»ндә маариф нәзарәтинин төвсијәси илә чап едилмишдир. Әсәр 136 сәһифәдән ибарәтдир. Әдәбијјатшүнаслыг терминләринин изаһы бахымындан бу күн дә өз әһәмијјәтини итирмәјән, күнүн тәләбләринә чаваб верән бу дәрслик өз дөврүндә бөјүк шөһрәт газанмышдыр. Бу дөврдә тә'лим тәрбијәјә даир һәр бир китаб маарифпәрвәр зијалыларымыз үчүн бөјүк тој-бајрама чеврилирди. Белә бир дөврдә Чавид вә Шаигин гәләминдән чыхан «Гәваиди-әдәбијјә» китабы да јени типли мәктәбләр үчүн фајдалы бир дәрслик кими гијмәтләндирилмишдир.

Дәрслијин бу әһәмијјәтини нәзәрә алан Чавид китабын мүгәддимәсиндә белә јазырды: «Кәнч Азәрбајчанымызда һәр дүрлү тә'лим китабына еһтијач көрүлдүјү кими, гәваиди-әдәбијјә китабларына да бөјүк бир еһтијачымыз олмағы вәрәстәји-иштибаһдыр. Гыса бир заманда ортаја бир шеј чыхармаг үчүн һәр һалда мәтбу китабларындан истифадә едилмәлидир. Бинаәлејһ Истамбул әдәбијјат мүәллимләриндән Мәһијәддин бәјин «Јени әдәбијјат»ындан мүһүм гисмләрини ејнән тәлхис едәрәк башга әсәрләрдән дә бир тағым нүмунәләр әлавә етмәклә јазылмыш иш бу китабын мәктәбләримиздә тәдрис едилмәк үчүн тә'б вә нәшринә гәрар верилди».

Чавид, һәр шејдән әввәл, јеничә дирчәлмәкдә олан кәнч Азәрбајчанымыза лазым олан «һәр дүрлү тә'лим китабына» олан еһтијачы нәзәрә алыб «Гәваиди-әдәбијјә»-јә, даһа доғрусу, әдәби гајдалар китабынын јеничә дирчәлмәкдә олан кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәсиндә ојнајачағы бөјүк ролу нәзәрә алмыш вә мүасир дөвр үчүн елми-нәзәри бир китаб јаратмышдыр. Мүәллифләр бу китабын «Бир-ики сөз» башлығы алтында вердикләри кичик вә мә'налы гејддән сонра «Сәнәт вә сәнаје-нәфисә нәдир?» башлығы алтында нәфис, инчә, зәриф вә көзәл сәнәтләр, мусиги, һејкәлтарашлыг вә әдәбијјат һаггында садә вә анлашыглы бир үслубда мә'лумат верирләр. Әдәбијјатын вә сәнәтин бәдии-естетик проблемләри үзәриндә дајаныр, рәсм, мусиги, ме'марлыг вә сөз сәнәтиндән бәһс ачырлар. Мүәллифә көрә көзәл бир сөзүн биздә јаратдығы дујғу көзәл бир лөвһәнин, е'чазкар бир мусигинин, зәриф бир абидәнин ојатдығы тә'сир гәдәр күчлүдүр. Анчаг инсанын һисс вә һәјәчанлары, һәзз вә изтираблары рәнкарәнк вә сонсуздур. Өлмәз бир лөвһәнин, зәриф бинанын, мәһарәтлә дүзәлдилмиш бир һејкәлин, lәтиф бир мусигинин, көзәл бир сөзүн, јахуд бунларын әксинә, пәришан бир мәнзәрәнин ојатдығы дујғу вә һәјәчаны һеч бир шејлә мүгајисә етмәк олмаз. Бу һәјәчан һејванат аләминдәки һиссијјатдан тамамилә фәргләнир. Чүнки бу һисс вә дујғуларда бир үлвијјәт, көзәллик, инчә вә зәриф бир мә'на чилвәләнир.

Бөјүк сәнәткар өз фикирләрини образлы шәкилдә белә ифадә едирди:

«Иштә шу һәјәчани-бәдији һүсула кәтирән шу «сәнәтдир». Әкәр сәнәт рәсм илә тәчәлли едәрсә «сәнәти-рәсм», мусиги илә тәчәлли едәрсә «сәнәти-мусиги», кәлам илә тәчәлли едәрсә «сәнәти-кәлам» вә тә'бири-ахирлә «әдәбијјат», ме'мары илә тәчәлли едәрсә «сәнәти-ме'мари», һејкәлтарашы тәчәлли едәрсә «сәнәти-һејкәлтараши» намларыны алыр ки, һәпсинә бирликдә «Сәнәт вә сәнаје-нәфисә» нами үмумиси верилмишдир».

Әдәби гајдалар китабынын елми-нәзәри вә практик әһәмијјәтини јығчам шәкилдә үмумиләшдирән мүәллиф «Әдәбијјат» башлығы алтында өзүнәмәхсус бир үслубда әдәбијјатын тә'рифини верир: «...Әдәбијјат бир сәнәтдир вә сәнәтин дә гајәси руһумуза вәсаити-мүхтәлифә илә бир һәјәчани-бәдији һүсула кәтирмәкдир. Шу һалда әдәбијјат (јә'ни сән'әти-кәлам) да сөз васитәси илә руһларда бир һәјәчани-бәдиијән толид етмәкдир».

Scanned with CamScanner

Китаб мүәллифләри сәнәт һаггында кифајәт гәдәр мә'лумат вериб әдәбијјатын маһијјәтини кениш вә һәртәрәфли анлатмаг вә изаһ етмәк мәгсәди илә ше'р, шаир, әдәбијјат вә әдиб һаггында дәрслик чәрчивәси дахилиндә мүфәссәл изаһат вермәји мәгсәдәујғун сајмышлар Мүәллифләрә көрә, әдәбијјатдан бәһс едәркән, һеч шүбәсиз, истәристәмәз ше'р кәлмәси дилә кәлир вә ше'р нәдир суалыны илк нөвбәдә гыса вә јығчам бир шәкилдә изаһ етмәк мәгсәди илә ше'рә белә бир тә'риф верирләр: «Ше'р хитабәт киби, әдәбијјатын бир шө'бәсидир. Үмуми мә'насы илә ше'р асари-әдәбијјәјә верилмиш бир нами-дикәрдир».

Бунунла јанашы, мүәллифләр ше'р вә әдәбијјат «кәламлары» арасында мүһүм фәргләрин дә олдуғуну гәләмә алыб әдәбијјатын кениш мә'на кәсб етдијини көстәрирләр. Чавидә көрә, әдәбијјат хәтти вә сәнәти-үмуми мә'на кәсб едир. Бүтүн әдәби вә елми фикрә верилән аддыр. Ше'р исә буна бәнзәмәз. Даһа доғрусу, ше'рин бу гәдәр кениш мә'насы јохдур. Она көрә ки, бир әсәр охундуғу вә сәһнәдә ојнандығы заман бәдии тә'сир күчүнү әкс етдирирсә бу әдәби-бәдии әсәрин тә'сир күчү илә бағлы олдуғу кими, бу вә ја башга бир мәнзум әсәрин мәзмун вә идејасынын доғру вә дүзкүн дәрк едилмәсиндә дә ше'р бир «килид» ролуну ојнајыр. Дикәр тәрәфдән әдәби-бәдии әсәрләрин бу вә ја башга (јахшы, зәиф, там, кәсир) чәһәтләри тәдгиг, тәһлил вә тәнгид, јахуд тәгдир едиләркән әдәби тәнгидин диггәтиндә ше'р дејил, үмумән бәдии әсәр тәгдир едилир. Бурадан да белә анлашылыр ки, һәр бир ше'р әдәби әсәр олмадығы кими, һәр әсәр дә бәдии ше'р әсәри ола билмәз. Јухарыда бәһс олундуғу кими, «ше'р хитабәт кими әдәбијјатын бир шө'бәсидир». Мүәллиф бүтүн әдәби-бәдии фикирләрә, о чүмләдән ше'р дә дахил олмагла, әдәбијјат ады вериллијини гејд едиб, јухарыда ше'рә вә шаирә верилән тә'рифи бир даһа күчләндирмәк мәгсәди илә јазырды:

«...Јалныз һиссијјат вә тәәссүрати-руһијјәји ифадә едән вә һәр шејдән зијадә хәјалат вә мәчазати-гунагун (чүрбәчүр, мүхтәлиф—И. Б.) илә мә'зин булунан асара «ше'р» вә бу јолда асари вүчудә кәтирәнләрә дә «Шаир нами» верилмишдир». Даһа сонра «...асари әдәбијәдә «һәјәчани-бәдијә» декилән һәрәкәти-руһијјәји һүсула кәтирән «хасә»јә дә «ше'р нами верилмәкдәдир»,—дејә јекунлашдырырлар.

Дәрслијин «Јазы јазмагда әсаслар» бөлмәсиндә исә јарымбашлыглар алтында «мөвзу», «мә'на», «мәфһум» вә «ифадә» һаггында мүфәссәл мә'лумат верилир. «Үслуб вә ифадә» бәһсиндә садә вә мүрәккәб үслублардан бәһс едәркән мүрәккәб үслуба даир белә бир һөкм верилир: «мә'зин (мүрәккәб) үслуб бәһс етдији шејә даһа парлаг бир сурәтдә чан верәрсә, мә'зиндир», —дејә изаһ едиб мисаллар көстәрирләр. «Кәсрәти-тәкрар» (чохлуг, боллуг—И. Б.) үслубун мәзијјәт хүсусијјәтләриндә исә мәчазлар, тәшбиһ, истиарә-игтибас, метафора, кинајә, аллегорија, һәмчинин нида, мүбалиғә, гит'ә, тәзад һаггында гыса вә јығчам мә'луматдан сонра јенә дә мисаллар көстәрилир. «Нәзм вә нәср» бөлмәсиндә исә «вәзн» һиссәсиндә һеча вә әруздан, онларын бөлкүләриндән бәһс олунур. Сәрбәст вәзндән данышылыр. Гафијә, рәдифдән данышылыр. «Ишкалы-нәзм»дә әски поетик формаларын бәдии-шәкли хүсусијјәтләри ајдынлашдырылыр. Мисра, бејт, рүбаи, мүрәббе, һәр парчасы дөрд мисрадан ибарәт олан ше'р (мүхәммәс), тәхмис, мүсәддәс (алтылыг), тәрчибәнд, тәркиббәнд, шәрги, гәзәл, гәсидә, минačат, мәдһијјә, мәрсијә, фәхријјә, сагинамә вә мәснәвинин адлары чәкиләрәк сәчијјәви чәһәтләри образлы, садә бир дилдә изаһ едилир. Ше'рин јени шәкилләри илә јанашы, әдәбијјатын үслублары, бәдии тәсвир, тәһкијә вә мүһакимә вә с. мәсәләләрә диггәт јетирилир. Сәјаһәт, тәрчүмеји-һал вә нитг һаггында да мә'лумат верилир.

Әдәбијјат нәзәријјәси китабында шифаһи әдәбијјатын вә јазылы әдәбијјатын әлагә вә мүгајисәси дә көстәрилир.

Дәрсликләрин вә дәрс вәсаитләринин олмадығы бир дөврдә «Гәванди-әдәбијјә» китабында фолклор һаггында Һ. Чавид вә А. Шаигин вердикләри бу илкин мә'лумат чох сәчијјәвидир. Онларын «Халг тәрәфиндән сөјләнилән арасыкәсилмәз рәвајәтләрә, ағыздан-ағыза бизә јетишән гошмалара вә нағыллара ел әдәбијјаты, јахуд халг әдәбијјаты дејилир» һөкмү бу күн дә гүввәдә галыр.

Әдәбијјатын мәншәјиндән сөһбәт ачанда исә халг әдәбијјатыны дејән вә сөјләјәнләрин кимләр олмасы тарихи бахымдан әсасландырылыр. Вахтилә ел ичиндә бәлли олан, анчаг кет-кедә адлары унудулараг, јалныз мүдрик кәлам вә сөзләри халгын һафизәсиндә галан вә дилдән-дилә, ағыздан-ағыза, нәсилдән-нәслә кечәрәк јашајан, илләр вә әсрләр өтдүкчә башга бир шәклә салынан бу надир инчиләри халг мәнимсәјәрәк өз гәлбиндә јашатмышдыр. Пак вә үлви кејфијјәтләрә малик олан ел әдәбијјаты өз мәншәјини улу бабаларымыздан алмыш, халгымызын тарихи кечмиши вә бу күнү илә сых бағлы олмушдур.

Мүәллифләрә көрә нәсилләрдән-нәсилләрә мирас галан бу надир инчиләрин халг тәрәфиндән севилмәси вә јашамасы да бунунла бағлыдыр.

Јазылы әдәбијјата кәлдикдә халг әдәбијјатындан фәргли олараг илләр өтдүкчә, халгын һәјат тәрзи дәјишдикчә бә'зи халг ифадәләри дилдә аз сөјләнмәјә башладығы үчүн, даһа доғрусу, кет-кедә зәифләдији үчүн өз мөвгејини јазылы әдәбијјата вермишдир. Чавидин вә Шаигин јазылы әдәбијјатдан бәһс едәркән белә бир нәтичәјә кәлмәси, һабелә јазылы әдәбијјаты бәлли шаир, әдибләр тәрәфиндән гәләмә алынан әсәрләр адландырмасы, «һәр әсрин маһири мә'лумдур вә әсәрләри бәллидир» фикрини ирәли сүрмәси бу күн дә елми дәјәрини сахлајыр.

Әдәби гајдалары јерли-јериндә ишләдиб, ардычыллыгла тә'лимә чәлб едән мүәллифләр дәрсликдә епик әдәбијјата да јер вермишдирләр. Епик әдәбијјатдан бәһс едән мүәллифләр бу кәлмәнин јунан сөзү олдуғуну көстәриб һекајә мә'насында олан епос кәлмәсиндән доғдуғу үзәриндә дајанырлар. Епик әсәрләрин башлыча шәртинин хәјали вә һәгиги бир вагеәни тәһкијә үсулу илә нәгл етмәкдән ибарәт олдуғуну көстәрирләр. Епик әсәрләри шәкли хүсусијјәтләринә көрә «Ел епик әдәбијјаты вә јазы әдәбијјат»—дејә ики гисмә бөлүрләр. Мәсәлләр, гиссәләр (һекајә, повест, новелла—И. Б.) тарихи нәғмәләр, зәрб-мәсәлләр вә тапмачалары ел епик әдәбијјатына, һекајә вә романы исә јазылы епик әдәбијјата дахил едирләр, һекајә вә романын сәчијјәви хүсусијјәтләриндән бәһс едәркән мүнасиб нүмунәләр көстәрилир.

Дәрсликдә лирик әдәбијјата да јер верилмишдир. Мүәллифләр лирик әдәбијјатдан бәһс едәркән бу әдәбијјатын сәчијјәви хүсусијјәтләри үзәриндә дајанырлар. Бу лирик әдәбијјатын јарадычыларына исә образлы шәкилдә белә бир тә'риф верибләр: «Әсәриндә бир мүһәррир вә јахуд шаир өз һиссијјатыны охшар вә гәлбинин чырпынтыларына тәрчүман оларса, о, лирикдир».

Лирик әдәбијјата дахил олан гәсидә, гәзәл, һәсбиһал (мигдар, вәзн, өлчү—И. Б.), һәзл (lәтифә, зарафат—И. Б.), мизаһ (күлкү, сатира) һаггында китабын сонунда мисаллар да верилмишдир.

Дәрсликдә драм жанры һаггында да мә'лумат вар. «Драма бир вагеәни һәрәкәтлә тәсвир етмәкдир» —дејә тә'риф верилир. Бу жанра нүмунә олараг Һүсејн Чавидин «Марал», «Шејда», «Шејх Сән'ан» вә «Ана»сы илә јанашы М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» вә б. әсәрләри көстәрилир. Драмын башга жанрлардан фәргли чәһәтләри үзәриндә дајанан мүәллифләр бу жанрын дахили гурулушундан, композисијасындан, сурәтләр аләминин драматик динамиклијиндән, һадисәләрин

Scanned with CamScanner

кедишиндә драматик конфликтдән елми, нәзәри чәһәтдән сөһбәт ачыр, ајдын, анлашыглы, садә бир дилдә изаһат верирләр. Драм әсәрләринин мүкалимә шәклиндә јазылдығыны, епик әсәрләрдән фәргли олараг бир һадисә дејил, шәхсләрин, даһа доғрусу, сурәтләр аләминин данышыг вә сөһбәтләриндән әсл һадисәнин тәдричән доғдуғуну, охучу вә тамашачыларын көзләри өнүндә чәрәјан етдијини тутарлы шәкилдә изаһ едирләр. Һадисә бу мүкалимәнин өзүндән доғур. Драм әсәрләринин баш гәһрәманынын мәгсәд вә амалындан сөһбәт ачылыр. Монологдан бәһс едәркән белә бир нәтичәјә кәлирләр ки, драм әсәрләриндә иштирак едән сурәтләрин әксәријјәти кимсәјә мүрачиәт етмәдән өз-өзүнә, узун-узады сөзләр сөјләр ки, буна да «монолог» дејилир.

Драмы башга жанрлардан фәргләндирән даһа бир мәсәләдән данышылыр. Бу жанрда јазылмыш әсәрләрдә һадисәләрин чәрәјан етдији заман, мәкан өлчүсүнү мүһүм амил сајыб сәһнәнин мөвзуја мувафиг шәкилдә гурулмасындан, бәзәдилмәсиндән вә актјор труппасынын хүсуси кејимлә сәһнәјә чыхмасындан бәһс едәрәк белә бир нәтичәјә кәлирләр ки, бу да әсәрин мәзмун вә идејасынын тамашачыларын көзләри өнүндә ачылмасына, реаллығын күчләнмәсинә тәкан верир. Бу жанра јүксәк гијмәт верән мүәллифләр белә бир гәнаәтә кәлирләр ки, «драм әсәрләри әдәбијјатын гүдрәт, сәнәтчә ән парлаг бир гисмидир ки, драмда лирик вә епик бирләшәрәк, бир һадисәдән башга инсанын әһвал-руһијјәси вә гәлбинин «дүрлү-дүрлү» һаллары тәсвир олунур. Драмы башлыча олараг ики гисмә бөлүб «фачиә вә комедија» олдуғу үзәриндә дајанырлар.

Драмын бу нөвүндән, даһа доғрусу, фачиә вә комедијадан бәһс едән мүәллифләр бунлары бир-бириндән фәргләндирмәк мәгсәдилә белә бир нәтичәјә кәлирләр ки, фачиә гәһрәманын заһири манеәләрлә—өз һирс, гәзәб вә вичданы илә чарпышмасыны тәсвир едәр. Бу чарпышма гәлбин ән дәрин изтираб вә чырпынтыларыны көстәрир ки, бу һал биздә һејрәт, тәәччүб, һиддәт вә изтираб кими һаллар доғурур.

Комедијаја кәлдикдә исә о, фачиәнин әксинә олараг, мүәллифләрә көрә, әһәмијјәтсиз вә әхлагча дүшкүн инсанларын бир-биринә гаршы дурмаларыны көстәрир. Әјләнчә, нифрәт, јахуд мәрһәмәтимизә сәбәб олан, ејб вә нөгсанларымызын бәдии әксини чәкән вә үмумиләшдирән бир әдәби нөв кими гијмәтләндирилир. Комедијанын әсасыны тәшкил едән јумористик күлүшдән, ләтифә, зарафат вә зарафатла сөјләнилән кинајәли ифадәләрдән вә һәмчинин бу бәдии мизанларын јаратдығы зөвг вә ләззәт доғуран бәдии кејфијјәтләрдән бәһс олунур.

Китабын сонунда, даһа доғрусу, мүәллифләрин мүхтәлиф әдәби нөвләр вә жанрлар һаггында вердикләри елми вә нәзәри һөкмләр битдикдән сонра минačат, тәркиббәнд, тәсвир, һекајә, монолог вә с. һаггында садә, анлашыглы мисаллар верилмиш вә «Гәванди-әдәбијјә» мүндәричатла битмишдир.

Нәшријјат тәрәфиндән 1905—1906-чы илдә чап олунмуш вә «Мaариф нәзарәт чәлиләси»нин төвсијәси илә бурахылмыш «Чоғрафија»ја даир тә'лим китабы вә 1907—1908-чи илләрдә чап олунмуш «Тә'лими-фарси» китабы да «Гәванди-әдәбијјә» дәрслијинин сонуна əлавә олунмушдур. Һәр ики дәрслијин елми-нәзәри, практик әһәмијјәтини, садә, анлашыглы дилини вә кәнчлијин тә'лим-тәрбијәсиндәки әһәмијјәтини нәзәрә алараг онлардан истифадә етмәји мәгсәдәујғун сајмышлар.

Һ. Чавид вә А. Шаигин «Гәванди-әдәбијјә» китабы әдәбијјат нәзәријјәси һаггында јазылмыш илк дәрслик нүмунәси кими бу күн дә өз елми-нәзәри дәјәрини сахлајыр. Бу дәрслијин нәшр едилиб охучулара чатдырылмасы чох фајдалы бир тәшәббүс оларды.

IX—X СИНИФЛӘР ҮЧҮН ИМЛА МӘТНЛӘРИ

Мә'лум олдуғу үзрә, IX—X синифләрдә кечилән Азәрбајчан дили дәрсләриндә имла јазылардан да кениш истифадә олунур. Лакин бу мәгсәд үчүн лазыми мәтнләр сечмәк ишиндә мүәллимләримиз мүәјјән чәтинликләрлә гаршылашырлар. Бу чәтинлији гисмән арадан галдырмаг үчүн мәчмуәмиздә бир нечә мәтн нүмунәсинин верилмәси мәгсәдәујғун һесаб едилмишдир. Мүәллим һәмин мәтнләрдән һәм өјрәдичи, һәм дә јохлама имлаларын апарылмасы үчүн истифадә едә биләр.

Верилмиш мәтнләр әсасән бәдии әсәрләрдән сечилмиш вә онларын үзәриндә лазыми адаптә әмәлијјаты апарылмышдыр. Мүәјјән едилмиш нормативә әсасән јохлама имлалар үчүн IX синифдә 160—180 сөзү, X синифдә исә 180—200 сөзү әһатә едән мәтнләрдән истифадә едилмәси төвсијә олунур.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, мүәллим өјрәдичи имлалар апармаг мәгсәдини гаршыја гојаркән, верилмиш мәтнләрин анчаг мүәјјән һиссәләриндән, һәтта ајры-ајры чүмләләриндән дә истифадә етмәклә мәһдудлаша биләр.

МҮЖДӘ.

Һава һәлә ишыгланмамышды. Пәнчәрәнин ачыг көзлүјүндән отаға сојуг һава сүзүлүр, гышын сон нәфәсини кәтирирди. Әријиб кетмәкдә олан кечәнин сүкутуну бирдән хош, чингилтили бир сәс позду. Јахында һарада исә гуш охујурду. О, мүәјјән фасиләләрлә, ејни бир аһәнклә чәһ-чәһ вурур, јорулмаг билмирди. Сәһәрин ајазына бүрүнмүш гарлы бағчадан кәлән чәһ-чәһ елә ширин, елә фәрәһли иди ки, јухум тамам гачды. Дуруб кејиндим, анчаг ишығы јандырмадым. Дүшүндүм ки, гушу горхудуб гачыра биләрәм. Ахы тәбиәтин бу нәғмәкар ашиги, доғрудан да, јахында иди.

Пәнчәрәни јавашча ачдым. Бајыра бојландым. Буз сачагларындан дамән дамлалар мәни үшүтдүсә дә, әһәмијјәт вермәдим. Көзләрими сәс кәлән тәрәфә зилләдим. Гуш охујурду. Өзү дә шөвглә, һәвәслә. Нәһајәт, сәһәр күнәшинин илк шәфәгләри ичәрисиндә, будагларын арасында кирдә пәнчәрәли бир евчик көрдүм. Һеч шүбһәсиз, сәс орадан кәлирди. Ганадлы мүғәнни јувасындан бағчаја бахыр, димдијини һәрләдирди.

Күнәш үфүгдән бојланыр, сәһәр ачылырды. Гуш исә чәһ-чәһини кәсмирди. Бу, сөзсүз маһны дејилди. Бу маһныда баһарын кәлишиндән мәст олмуш инчә, зәриф мәхлугун вурғун көнлү дил ачмышды. О, баһарын мүждәчиси, баһарын өзү иди.

Пәнчәрәнин габағында хејли дајандым. Бу хош мәнзәрәни сејр етмәкдән үрәјим дојмурду. (Ј у с и ф Ә з и м з а д ә д ә н.) (171 сөз.)

АЛОВЛУ ИНГИЛАБЧЫ.

Мән кечә-күндүз Серкеј Мироновичи мә'дәнләрә, заводлара, фәһләләрин мәнзилләринә, тәләбә јатагханаларына, институтлара, гадынларын клубларына апарардым. Гәрибәдир, елә бил ки, бөјүк бир шәһәр бүтүн күндүзү вә кечәни онун интизарында оларды. Һәр јердә һамы ону көзләрди. Бу интизар исә узун чәкмәзди. Киров кәләрди. О, ән кичик е'малатханалара, пионер евләринә,мәктәбләрдә кечирилән ичласлара белә баш чәкмәјә вахт тапарды. Серкеј Миронович һара кедәрдисә, өзү илә бәрабәр һәјат, гүввәт вә инам кәтирәрди. О һарада олардыса, санки онун нәфәси дәјән јер чана кәләрди, адамларда бөјүк руһ јүксәклији јарадарды. Мә'дәнләрдә һәр буругда, заводларда һәр сехдә фәһләләр ичәрисиндә Серкеј Мироновичин таныш вә досту варды. Буна көрә дә онун машыны һарада көрүнсә иди, бөјүклү-кичикли һамы онун габағына јүјүрәрди.

Серкеј Миронович Киров, доғрудан да, чох бөјүк вә һәгиги бир вәтәндаш иди. Онун аловлу нитгләриндә дaима бөјүк үрәјинин чырпынтылары сәсләнәрди. Фәһләләр дә бу үрәк сәсини ешитдикләри үчүндүр ки, рус дилини биләндә, билмәјән дә — һамы ону баша дүшәрди.

Сонра Серкеј Миронович Бакыдан кетди. Тәәссүф ки, мән ону бир даһа көрә билмәдим. Лакин ону билирәм ки, Серкеј Миронович Ленинградда олдуғу заман да Бакыны јаддан чыхартмырды (Ә. М ә м м ә д х а н л ы д а н.) (174 сөз.)

АЈРЫЛЫГ.

Мәктәбдән ајрылмаг Азада чох чәтин кәлирди. О, һеч олмазса, сон дәгигәләрдә доғма мәктәбин бош синифләри илә, ишыглы ајнабәнди илә, һәтта он ил мүддәтиндә табаширлә үзәринә јазылар јаздығы синиф лөвһәләри илә бир даһа

виләләшмаг истәјирди. О, бабасынын директорла сөһбәтә башламасындан истифадә едиб бүтүн синифләри кәзди. Һәр синиф она ушаглыг илләрини хатырлатды. Сонра енсиз коридордан кечиб пилләкәнлә ашағы енди. Һәјәтин сәрин хијабанларыны, өз әли илә әкдији, инди исә мејвәләриндән ағырлашан кавалы ағачыны һәсрәтлә сејр етди. Азад һәр шејдә, һәр бир ағачда, һасар боју салынмыш күллүкдә, һәтта чичәкдән-чичәјә гонан бал арыларынын вызылтысында да нә исә доғма бир шеј дујурду. Нәјә бахырдыса дәрин хәјала далырды. О, мәктәбин һәјәтини аддым-аддым, гарыш-гарыш долашды. Һәјәтдә јахынлашдығы һәр шеј санки она дејирди: «Хош кәлдин, әзиз достум, хош кәлдин».

Азад һәјәт гапысына јахынлашдығы заман бабасы директорла дуруб ону көзләјирди. Директор атла кетмәји тә'кид едирдисә дә, бабасы разы олмурду. Директору инандырмаға чалышырды ки, өзү пијада кетмәкдән хүсуси һәзз алыр.

Азад вә бабасы директорла көрүшүб ајрылдылар.

Онлар лал-динмәз јолларына давам едирдиләр. Хејли кетмишдиләр ки, Азад дөнүб керијә бахды. Мәктәб инди узагда галмышды. (Гылман Илкиндән.) (173 сөз.)

ИМТАҺАН.

Һава јаваш-јаваш гаралырды. Таһирин бир аз әввәл ајдын көрдүјү мави дәнизи инди сечмәк олмурду. Бир аздан буруғун лампалары јанды. Уста Рамазан Таһирин көзүнә дәјмирди. Бәлкә о, Таһири тамам јадындан чыхармышды? Буну дүшүнәндә Таһирин үрәји шиддәтлә дөјүндү. Бурада һәр дәгигә она бир күн кими узун көрүнүрдү. Таһирин башы үзәриндә јанан лампанын ишығы салланан боруну парылдадырды. О, әлини ирәли узадараг боруну гыфыла кечирди. Бу анда уста Рамазанын сакит сәсини ешитди. О, Таһирә ашағы дүшмәји тәклиф едирди. Анчаг Таһир буну әвәзсиз зарафат билди. Чамааты өзүнә күлдүрмәмәк үчүн чаныны дишинә тутуб хејли көзләди. Онсуз да бајаг фәһләләрин назик бир истеһза илә бахдыгларыны, гаггылдајыб күлмәк үчүн садәчә бир бәһанә көзләдикләрини дујмушду. Уста бир дә ону чағырды. Таһир јанындакы фәһләдән араланды; бирдән һәјин исә тападалајыб гырачағындан горхан адамлар кими, јаваш-јаваш, еһтијатла вә ајагларынын алтыны дәнә-дәнә јохлајараг ашағы енди.

Инди дә һамы она — Таһирә бахырды. Таһирин үст-башы кил мәһлулуна булашыб ләкә-ләкә олмушду. Уста Рамазан јенә дә сәрт бахышларыны онун үзүнә дикди вә деди:

— Ән чәтини бу иди. Бир дә боран гопанда сәни имтаһан едәчәјәм. Әкәр о имтаһандан да белә һүнәрлә чыхсан, достумсан. (Меһди Һүсејндән.) (176 сөз.)

ЈУБИЛЕЈ СӘФӘРИ.

Јазбашы бизим јерләрин сәфасы бирәмин артыр. Дүз јолун һәр ики тәрәфиндә учалан палыд, чинар, гоз ағачлары сәмада баш-баша верир. Архлардан ахан даг сулары, чичәкләр аләмә әтир сачыр. Машынымыз һамар асфалт үзәриндә сүзүб кетдикчә адам һәмишә һәсрәтини чәкдији көзәл тәбиәтдән дојмур.

Бу дәфә биз даг кәндләриндән биринә јубилеје кедирдик. Кәнд мәктәбинин јетмиш беш иллији бајрам едилирди. Бу фәрәһли вә әламәтдар һадисә илә әлагәдар тәдбирләрдә иштирак етмәк үчүн бизи дә дә'вәт етмишдиләр.

Үч јолдаш идик. Бири бу мәктәбин илк шакирдләриндән олан Заһид мүәллим иди. Мән ингилабын илк илләриндә һәмин мәктәбин илк директору олмушдум. Үчүнчү јол јолдашымыз исә маариф назири Гәмәрли јолдаш иди. Бу хош сәфәр һәр үчүмүзүн үрәјиндән иди. Чүнки јубилејләр, тәнтәнәләр чох заман мәркәздә вә башга шәһәрләрдә кечирилир. Кәнд мәктәбинин шакирдләри белә тәнтәнәләри көрмәјин һәсрәтини чәкирләр. Бир дә ки инсан өзүнүн ушаглығыны кечирдији мәскәнләрә гајыданда кечмиш күнләри даһа чанлы хатырлајыр вә бундан хүсуси бир зөвг алыр. Кечдијимиз јерләрдә сыра дағлары, тәк ағачлары, гоша булаглары көрдүкчә бир-биримизә мачал вермир, һәр кәс өз кәнчлијиндән ширин-ширин данышмаг истәјирди.

Әһваллы јолдашларла олан белә сәфәрләрдә сөһбәтләр, хатирәләр, һәтта мүбаһисәләр дә адама хош тә'сир бағышлајыр. (Мир Чәлалдан.) (132 сөз.)

БАКЫ БИЗИМ ФӘХРИМИЗДИР.

Бакы бизим шөһрәтимиз вә фәхримиздир. О, Азәрбајчана, Гафгаза, бүтүн өлкәмизә, еләчә дә гоча Шәргә бир јарашыгдыр. Ону дүнјанын һәр јериндә јахшы танıјырлар. Бакы Шәргдә азадлығын дан улдузу олмушдур.

Бакы һәм гәдимдир, һәм дә кәнчдир. Гәдимдир она көрә ки, бу шәһәр әсрләр боју ирәлијә, тәрәггијә чан атса да, көһнә истисмар дүнјасы мүһитиндә чансыхычы бир шәһәр олараг галырды. 150 ил бундан әввәл Бакынын чәми 5 минә јахын әһалиси варды. О заман Бакы өз әһалисинин сајына көрә Загафгазија шәһәрләри арасында 5-чи јери тутурду. Тәгрибән 1850-чи илләрдә Бакыда чәми 13 мин әһали јашајырды.

Инди исә шәһәримиздә һәр ил минләрлә адам јени мәнзилләрә—јарашыглы вә раһат евләрә көчүр. Бакы Совет һакимијјәти илләриндә сүр'әтлә инкишаф едиб танынмаз дәрәчәдә кенишләнмишдир. Инди бөјүк вә гүдрәтли Вәтәнимизин шәһәрләри сырасында пајтахтымыз әһалисинин сајына көрә әввәлинчи јерләрдән бирини тутур. Партија вә һөкумәтимизин күндәлик гајғысы сајәсиндә Бакы вә онун зәһмәткешләри мисилсиз наилијјәтләр әлдә етмишләр. Бу наилијјәтләринә көрә о, ән јүксәк мүкафата—Ленин орденинә лајиг көрүлмүшдүр.

Бакы ојанмыш Шәргин гапысында сосиализмин мајакыдыр. Онун бу күнүнә гәдәр көзәлдирсә, сабаһы даһа парлаг, даһа ишыглы, даһа хошбәхтдир. (182 сөз.)

УЛДУЗЛАР ОХУЈУР.

Мән сакит јај ахшамларында илбизләрин сәсинә гулаг асмағы чох хошлајырам. Бу сәс симфонија кими әтрафа јајылыр, инсанын хәјалыны, фикрини узаглара, сирли бир аләмә апарыр. Мән инди дә белә бир вәзијјәтдә идим. Гызымын сөзләри хәјалымда, нәдәнсә, тәзә бир аләм јаратмышды. Ушаг тәхәјјүлүнүн гәрибә бир мәнтиги бајагкы кими мәнә даһа күлүнч көрүнмүрдү. Мән илбизләри динләјә-динләјә башымы јухары галдырыб көзләрими улдузлара зилләдим. Бирдән мәнә елә кәлди ки, охујан санки улдузлардыр. Биз илбизләрин өзүнү көрмүрдүк, анчаг сәсләрини ешидирдик. Тәмиз көј үзүнә сәпәләнмиш вә шәффаф бағ һавасында чох ајдын көрүнән улдузлар елә бил јерә даһа да јахынлашмышды. Јәгин ки, елә буна көрә дә гызымда илбизләрин дејил, улдузларын охудуғуна инам ојанмышды. Әлбәттә, о, дахилән бунун јанлыш тәсәввүр олдуғуну дујурду. Анчаг букүнкү хош хәбәрдән доған севинч һисси елә күчлү, елә тә'сирли иди ки, сакит кечәдә улдузларын охудуғуна инанмаг үчүн чох да бөјүк фантазија лазым дејилди.

Биз бир-биримизә сыхылыб, ејни һәјәчан вә үрәк чырпынтысы илә улдузларын нәғмәсини динләјирдик. Бизә елә кәлирди ки, онлар бу нәғмәни фәзаны фәтһ едән космонавтларымыз үчүн гошублар.

Дәгигәләр кечирди. Сәманын дәринлијиндә һарада исә Јер оғлу бошлуғу јарыб кечир, улдузлар исә фәрәһ вә гүрурла охујурду... (Јусиф Әзимзадәдән.) (183 сөз.)

КӘНЧ ФӘҺЛӘ.

Күнләр кәлиб кечдикчә Камал сәнәтини даһа артыг севирди. Бу севки ону ишиндә сә'ј көстәрмәјә һәвәсләндирир, саатларыны, күнләрини мә'налы вә марағлы едирди. О, һәјатда ирәлиләмәк үчүн дост-ашна, гоһум-әгрәба көрпүсүнә үмид бағлајанлардан дејилди. Беләләринә онда һәлә кәнч јашларындан нифрәт ојанмышды.

Камал ағлы бир шеј кәсән күндән зәһмәтә алышмышды. Һәјатын севинчини шәрабда, авара јолдашларын әјләнчәләриндә тапмамышды. О, футбол да ојнамышды, киноја да алудәлик көстәрмишди. Һәтта бир күндә ики филмә бахдығы да олмушду. Лакин авараҹылыг етдији, ишсиз-дәрссиз кечирдији бир күн јадына дүшмүрдү. О инди дә мә'дәндәки иши илә, көһнә усталарын тәчрүбәсини өјрәнмәклә кифајәтләнмәјиб ахшамлар ихтисас курсларына кедирди, кечәләр вахт тапыб мүхтәлиф китаблар охујурду. Бу китабларын ичиндә бәдии әсәрләрлә јанашы, техники әсәрләр дә аз дејилди. Камал хүсусән нефт гујуларынын истисмарындан бәһс едән китабчалары јығыб сахлајыр, онлары ајрыча вә диггәтлә мүталиә едирди. Фәһлә вә мүһәндисләр арасында Камалын достлары, танышлары да артмышды. Мә'дәнә о гәдәр исинишмишди ки, чансыз гујулар да она доғма көрүнүрдү. Лакин Камал үчүн бүтүн бунлардан әзиз вә гијмәтли олан шеј адамлардан көрдүјү һөрмәт вә е'тибар иди. Һәтта сөздән, тә'рифдән хәсис олан уста Баба да бир дәфә Камала демишди:

— Афәрин, Камал! Һәмишә белә кет. Јеришини итирмә! (М. Ибраһимовдан.) (184 сөз.)

КӘНЧ ҺӘКИМ.

Рајон сәһијјә шө'бәсинин мүдири чаван бир оғлан иди. О, Фиридунун кәлишинә чох севинди. Онунла хејли вә сәмими сөһбәт етди. Еһтијачларыны өјрәнди. Сәнәдләрини охудугдан сонра исә кәнч һәкимә Гумлу кәнд мәнтәгәсиндә ишләмәк тәклифини етди. Кәнд һәкими олмаг Фиридунун чохданкы арзусу иди. Буна көрә дә тәрәддүд етмәдән разылыг верди. Мүдир катибәни чағырыб әмр һазырламағы тапшырды.

Фиридун пәнчәрәнин габағында дајаныб орадан ики дағын арасында јерләшән балача, лакин көзәл мис шәһәринә тамаша едирди. Отаға долан сәрин һава тәмизликдән башга, хош бир әтир дә кәтирирди. Күнәш јаваш-јаваш дағын архасына тәрәф чәкилирди. Биналарын, завод бачаларынын көлкәси тәнһа сәјјаһлар кими дағларын зирвәсинә дырмашмагда иди. Дәрәнин о тајында бир-биринә сығынан алчаг дағлар мешәликләрлә өртүлмүшдү. Јарпаглары саралмыш ағачлар пајыздан хәбәр верирди. Бә'зи јерләрдә гочаман мешәнин саһибләри олан һүндүр шам ағачлары, гарағачлар вә чинарлар һәлә дә баһар тәравәтини сахлајыр. мәғрур-мәғрур үфүгләрә бахырды. Фиридун белә бир мәнзәрәли вә сәфалы јерә кәлдији үчүн үрәјиндә бөјүк фәрәһ дујурду.

Катибә әмри кәтириб столун үстүнә гојду. Мүдир ону имзаладығдан сонра ајаға галхды вә әмри Фиридуна тәгдим едәрәк кәнч һәкимин әлини сыхды. Шәһәрин гуртарачағындакы балача чылпаг тәпәни она көстәрәрәк деди:

Scanned with CamScanner

— Кәдәбәјлә Гумлу кәндини бир-бириндән һәмин тәпә ајырыр. Сизә мүвәффәгијјәтләр арзу едирәм. (Мир Чәлалдан.) (187 сөз.)

АЗАД.

Азад мәним ушаглыг вә кәнчлик јолдашым иди. Бир һәјәтдә доғулмуш, бир һәјәтдә бөјүјүб мәктәбә кетмишдик.

Ики ил онунла бир мәктәбдә охудум. Азад орада да һеч кәсә гошулмаз, тәнәффүсләрдә бүтүн ушаглар бир-бири илә ојнадығы һалда, о, бир күнчдә дуруб бахарды. Мүәллим она бир суал верәндә гыпгырмызы оларды. Лап јахшы билдији бир шеји белә сөјләјә билмәзди. Доггуз јашы оланда анасы ону охуда билмәјиб мәктәбдән алды. Гоншуларын көмәји вә јалвар-јахарла Тәбризин Ләләван мәһәлләсиндәки кичик бир дәрзи шакирдлијинә дүзәлтди. Илләр кәлиб кечди, мән орта мәктәби гуртардым, о, јериндән тәрпәнмәди. Бир даш кими дәрзи дүканында дүшүб галды. Онун дәрзи шакирди олмасы, тәбиидир ки, бизим әлагәмизи кәсмәди. Әксинә, бөјүдүкчә бизим үнсијјәтимиз даһа да артды. Һәјат бизи даһа да јахынлашдырды. Һәјатын һадисәләри мәни һалдан чыхардығы бир заманда о, бу һадисәләрә гаршы сакит, лагејд көрүнәрди. Һеч бир еһтијач, һеч бир дәрд онун ади һалыны позмазды. Бир ахшам евимиз шам тапмасајды, мән дејинмәјә башлардым. О исә бүтүн күнү ач галмыш олса белә, бир кәлмә сөз данышмазды. Мән истәр шад, истәр гәмли заманларымда, башга бириси илә данышмаға, сөһбәт етмәјә еһтијач дујдуғум заманларда һәмишә ону ахтарыб тапардым. О мәним һәр чүр сөзүмә—јахшы сөзүмә дә, пис сөзүмә дә дөзәрди. (М. Ибраһимовдан.) (189 сөз.)

ИКИД ПАРТИЗАН.

Фашистләр чардағы атәшә тутан кими, чардағын пәнчәрәсиндән онларын башына гумбара јағмаға башлады. Һитлерчиләр гачыб евләрин далында кизләндиләр. Онлар билирдиләр ки, партизанын күлләси чох дејил. Лакин Меһди дә һитлерчиләрин нә дүшүндүјүнү вә нәјә күман етдикләрини билирди. Она көрә дә фашистләрин јенидән һәмләјә кечмәсини көзләјирди. Һитлерчиләр үч дәфә далбадал һүчума кечиб евә сохулмаға чалышдыларса да, мејдандан чәкилмәјә мәчбур олдулар.

Лакин бир гәдәрдән сонра фашистләр евә сохула билдиләр. Меһди пилләләрлә галхан фашистләрин сәсини ешитдикдә сон ики гумбарасыны да онларын башына чырпды. Фашистләр пилләләрлә бәрабәр јерә учулдулар. Бу вахт бајырдан атылан күлләләрдән бири Меһдинин чијнинә дәјиб сүмүјүнә кечди. Меһди таны аха-аха атәш ачмагда давам едирди. Бир гәдәрдән сонра күллә гуртарды, автомат сусду. Онда Меһди пистолетини хатырлады. Ону күчлә чибиндән чыхара билди. Пистолетдә чәми дөрд патрон галмышды. «Бунлардан бири мәнимдир!»—дејә Меһди гәрара алды. О, һитлерчиләрә үч күллә атды, күлләләрдән һеч бири боша чыхмады.

Чәми бир патрон галмышды. Меһдинин сол әли ишләмирди. О, көзләрини јумуб пистолетин лүләсини үрәјинә јахынлашдырды. Сталинград әтрафындакы сон дөјүш гәрибә бир ајдынлыгла онун көзләри гаршысында чанланды. Меһди о вахт алманлара тәслим олмамаг үчүн өзүнү күллә илә вурмушду. Лакин күллә үрәјинә дәјмәмиш вә о сағалмышды. (И. Гасымов вә Һ. Сејидбәјлидән.) (195 сөз.)

ОНЛАР ТУНЕЛДӘН КЕЧДИЛӘР.

Меһди автоматы Васјанын әлиндән алыб јүјүрә-јүјүрә һәјәтин башга күчәјә ачылан о бири гапысына тәрәф јөнәлди. Архадан атәш сәсләри ешидилди. Даһа һәјәтдә галмаг мүмкүн дејилди. Лакин күчәјә чыхмаг да горхулу иди; ора мотосиклли һитлерчиләрлә долу иди. Күчә дар олдуғундан мотосиклчиләр машынлары бир чәркәдә сүрүрдүләр. Васја илә Меһди дарвазанын бөјрүндә дивара гысылыб дајанмышдылар. Мотосиклчиләрин арды-арасы кәсилмирди. Һәјәтдә бир дәстә һитлерчи көрүндү. Тезликлә тәдбир көрмәк лазым иди. Сонунчу мотосикл онларын јанындан өтәндә Васја күчәјә сычрајыб сүрүчүнүн үстүнә атылды. О, зәрбә илә фашисти дөшәмәјә јыхды. Мотосикл исә гөвс чызыб күчәнин ортасында дајанды. Бүтүн бу иш бир ан ичәрисиндә көрүлмүшдү. Мотосиклин јанында гызғын бир әлбәјаха дөјүш башлады. Меһди өзүнү көмәјә јетирди. Автоматы һитлерчинин дөшүнә дајајыб атәш ачды. Сонра «Тез ол, мин!» дејә Меһди Васјаја әмр етди, өзү исә сүрүчүнүн јеринә кечиб стартери басды. Мотор ишә дүшдү. Меһди мотосиклин габағыны кәсән һитлерчинин чәсәдини ајағы илә кәнара итәләјиб машыны сүрдү. О бири мотосиклчиләр атәш сәсини ешидиб машынлары кери дөндәрдиләр. Мәсәләнин нә јердә олдуғуну баша дүшүб партизанларын далынча дүшдүләр.

Васја фашистләрә атәш ачмаға башлады. Меһди машыны Опчинаја кедән јола салды. Бу јол она таныш иди. Фашистләр күлләләри мотосиклин чархларына атырдылар. Көрүнүр ки, онлара партизанлары дири тутмаг әмр олунмушду.

Бирдән-бирә әтраф гаранлыглашды: онлар тунелдән кечдиләр. (И. Гасымов вә Һ. Сејидбәјлидән.) (199 сөз.)

Бу китаблары охујун

АВРОПА МӘНШӘЛИ СӨЗЛӘРИН ЛҮҒӘТИ

Азәрбајчан дили јүксәк сәвијјәдә инкишаф етмиш әдәби дилләрдән бири сајылыр. Бу дилин лүғәт тәркиби Совет һакимијјәти илләрини, халгымызын һүдудсуз сосиал-мәдәни јүксәлиши, елм вә техниканын инкишафы илә әлагәдар олараг тарихдә көрүнмәмиш бир сүр'әтлә кенишләнмиш, зәнкинләшмишдир. Бу зәнкинләшмәдә әсасән дилимизин өз дахили имканлары башлыча васитә ролуну ојнамышдыр. Бунунла јанашы, башга дилләрдән алынма сөзләр дә дилимизин лүғәт тәркибини хејли дәрәчә зәнкинләшдирмишдир.

Азәрбајчан дилиндә сөзалма просесинин чох гәдим тарихи вардыр. Бу тарихин узун бир дөврү дилимизә әрәб-фарс сөзләринин кечмәси илә характеризә едилир. XIX әсрдән исә рус-Авропа мәншәли сөзләр кениш шәкилдә ишләнмәјә башламышдыр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра бу просес даһа да сүр'әтләнмишдир.

Азәрбајчан халгынын бөјүк рус халгы илә тарихи көкләрә малик олан гырылмаз достлуғу вә гардашлығы онун доғма дилиндә дә дәрин изләр бурахмышдыр. Бу дилин лүғәт тәркиби рус дили һесабына инди дә зәнкинләшир, кенишләнир. Гејд етмәк лазымдыр ки, дилимизә рус дилиндән кечән сөзләрин әксәријјәти Авропа мәншәлидир. Бунларын үмуми мигдары он минә јахындыр. Нитг практикасында һәмин сөзләрин мә'насы, јазылышы, тәләффүзү, мәншәји һаггында дәгиг мә'лумат алмаг еһтијачы тез-тез гаршыја чыхыр. Бу еһтијачы мүәјјән гәдәр тә'мин етмәк мәгсәдилә «Маариф» нәшријјаты «Авропа мәншәли сөзләрин гыса лүғәти» адлы фајдалы бир вәсаит нәшр етмишдир. Лүғәт мәрһум профессор, филолокија елмләри доктору, республика дөвләт мүкафаты лауреаты Сәлим Чәфәровун рәһбәрлији илә мүәллифләр коллективи тәрәфиндән һазырланмышдыр.

Һәмин лүғәтдә дөрд минә јахын Авропа мәншәли сөз вә термин әһатә олунмушдур. Вәсаитин тәртибиндә истәр Совет Иттифагында, истәрсә дә харичдә нәшр едилмиш мүхтәлиф лүғәтләрдән истифадә олунмушдур. Баш сөзләр «Азәрбајчан дилинин орфографија лүғәти»ндән (1975) сечилмиш, гурулушу исә рус дилинә аид харичи сөзләр лүғәтләри әсасында тәртиб едилмишдир.

Һаггында бәһс етдијимиз лүғәт лексикографија елмимизи зәнкинләшдирмәси бахымындан да гијмәтли бир әсәрдир.

Лүғәтдән кениш охучу күтләси, о чүмләдән орта мәктәб мүәллимләри дә чох фајдалана биләрләр.

Г. Талыбов,
филолокија елмләри намизәди.

ОМОНИМЛӘР ЛҮҒӘТИ

Индијәдәк Азәрбајчан дилинә аид јарадылмыш лүғәтләр аиләсинә даһа бир орижинал лүғәт дахил олмушдур. Бу, филолокија елмләри доктору, профессор Һәсрәт Һәсәновун јаздығы «Мүасир Азәрбајчан дилинин омонимләр лүғәти»дир. Лүғәт мүәллифин узуниллик ахтарышларынын — Азәрбајчан дилиндә ән мүрәккәб проблемләрдән бири олан омонимија саһәсиндәки тәдгигатларынын практик нәтичәси кими мејдана чыхмышдыр.

Лүғәт ики һиссәдән ибарәтдир: омонимија һаггында нәзәри мә'луматдан, лексик омонимләрин сөзлүјүндән.

Китабын биринчи һиссәсиндә Азәрбајчан дилиндә омонимија һадисәләринә даир кениш елми мә'лумат верилир. Бурада омоним сөзләрин характери, омонимләрин мүәјјәнләшдирилмәси принсипләри, бу дил һадисәсинин инкишафы мәсәлә-

Scanned with CamScanner

ләри, омонимләрин нөвләри вә с. әтрафлы изаһ едилир. Һәмин нәзәри һиссәдә лексик омонимләр, омоморфемләр, сөзләрдә шәкилчиләрин омонимлији, синтактик омонимләр, омоним сөз бирләшмәләри, фразеоложи омонимләр вә нәһајәт, омоним чүмләләр һаггында верилән мә'луматлар даһа чох диггәти чәлб едир, охучуда дилимизин омонимлик зәнкинлији һаггында ајдын тәсәввүр јарадыр.

Лүғәтин сөзлүјүндә, ајдын мәсәләдир ки, тәкчә лексик омонимләр әһатә едилмишдир. Орада верилмиш омоним чәркәләрин сајы сәккиз миндән артыгдыр. Һәр бир омонимин мә'насы илә јанашы, онун һансы нитг һиссәсинә мәнсубијјәти, мәншәји, ишләнмә саһәси дә изаһ олунмушдур. Демәк, мүәллиф лүғәтдән истифадәнин сәмәрәлилијини тә'мин етмәјә дә хүсуси диггәт јетирмишдир.

«Мүасир Азәрбајчан дилинин омонимләр лүғәти» күтләви истифадә үчүн нәзәрдә тутулмуш соргу китабыдыр. О, мүәллимләримиз вә јухары синиф шакирдләри үчүн даһа фајдалы бир вәсаитдир.

«ГАНАДЛЫ СӨЗЛӘР» ҺАГГЫНДА КИТАБ

Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты филолокија елмләри доктору, профессор Муса Адиловун «Нијә белә дејирик» адлы китабыны чап едиб кениш охучу күтләсинин истифадәсинә вермишдир. Тәхминән 240 сәһифәлик бу китабы дилимиздә ишләнән «ганадлы» сөзләрин енсиклопедијасы адландырмаг олар.

В. И. Ленин «ганадлы сөзләрә» јүксәк гијмәт верәрәк көстәрмишдир ки, бунлар чох мүрәккәб һадисәләрин маһијјәтини һејрәт едиләчәк дәрәчәдә сәрраст ифадә едән сөзләрдир.

Гәдим јунан алими Һомер о сөзләри «ганадлы» һесаб едирди ки, онлар бир нечә нәфәрин дилиндән чыхыб чох сүр'әтлә халг ичәрисиндә јајылыр, башгалары тәрәфиндән дә ишләдилир. Белә сөзләр бир сыра характер хүсусијјәтләринә көрә афоризмләрдән, аталар сөзләри вә зәрб-мәсәлләрдән, идиоматик ифадәләрдән фәргләнир. Бир нечә нүмунәјә диггәт јетирмәклә буну аз-чох ајырд етмәк олар: агзына чуллу довшан сығмыр; аллаһ бирини чәзаландырмаг истәјәндә әввәлчә онун ағлыны алыр; артиллеријанын аллаһы; бир көзү ала дағa бахыр, бир көзү гара дағa; гаратикан колуна дөнмәк; дәрјалар мүрәккәб, мешәләр гәләм; дөвләт гушу; әти сәнин, сүмүјү мәним; јетмиш үчүнчү милләт; тојдан сонра нағара вә с.

Китабда ики јүзә јахын белә «ганадлы сөз» әһатә олунмушдур. Онлардан һәр биринин мә'насы, мәчазлашмасы јолу, семантик инкишафы вә с. изаһ олунмушдур.

Китабдакы һәр ганадлы сөзә аид мәгаләни охудугча ајдын һисс олунур ки, бу әсәр мүәллифин узун иллик чидди ахтарышларынын мәһсулу кими мејдана чыхмышдыр. Һәмин әсәр Азәрбајчан дилиндәки «ганадлы сөзләр»и өјрәнмәкдә мүәллимләримиз вә шакирдләримиз үчүн чох фајдалы вәсаитдир. Бу вәсаитдәки материаллардан әдәбијјат дәрсләриндә коментаријалар вермәк мәгсәдилә, Азәрбајчан дили үзрә синифдәнхарич мәшғәләләрдә исә дидактик материаллар кими кениш истифадә етмәк олар.

С. Һүсејнова,
педагожи елмләр намизәди.

Баш редактор: **З. ӘЛИЈЕВА.**
Редактор: **Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ.**
Редаксија һеј'әти: **Ә. Абдуллајев, А. Бабајев, Ә. Әлијев, Ч. Әһмәдов, Ш. Микајылов, Б. Нәбијев, Ә. Рәһимова, А. Тәһмасиб.**

Техники редактор вә корректор: **Жалә Мустафајева.**

Јығылмаға верилмиш: 24.01.83. Чапа имзаланмыш: 13.05.83. Кағыз форматы: 70×108[1]/16=2,0 кағыз вәрәги. Кағыз: тип № 2. Шрифт дәсти: корпус. Јүксәк чап үсулу. 4,0 физики чап вәрәги. 5,6 шәрти чап вәрәги. 5,6 мүәллиф вәрәги.
ФГ 18306. Сифариш 514. Тираж 13900.

Редаксијанын үнваны: 370000. Бакы шәһәри, Низами күчәси, 58. Телефонлар: 93-13-45, 32-37-33.

Бакы шәһәри, Азәрбајчан КП МК-нын «Коммунист» нәшријјаты.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ КУШӘСИ

Билирсинизми?

Һазырда јер күрәсиндә 2500-дән артыг әдәби дили олан халг мөвчуддур. Дүнјадакы бүтүн дилләрин сајы исә 6000-ә чатыр.

Һазырда рус дили дүнјанын ән чох јајылмыш үч дилиндән биридир. Инди рус дили тәгрибән 100 дөвләтдә тәдрис олунур. Үстәлик, бир чох өлкәләрдә мүстәгил өјрәнилир.

Ашағыдакы чүмләләрдә һансы грамматик, үслуби сәһвләрә јол верилмишдир?

1. Ојунчу топу дәгиг гапыја өтүрә билмәди.
2. Ушагларын һамысы чәлд автобуса долушдулар.
3. Күләк әсдикчә саралмыш ағачын јарпаглары уча-уча сујун үзүнә төкүлүрдү.

Ашағыдакы сүтунларын һәр бириндә әкиз сөзләр кизләнмишдир, онлары тапын.

тәлә	гара
әсәр	чәпәр
гошма	дырнаг
алов	дәниз

Ашағыдакы ифадәләри һәм һәгиги мә'нада, һәм дә фразеоложи бирләшмәләр кими чүмләдә ишләдин.

агзына су алмаг	јахын јола јүк дашымаг
јолдан чыхмаг	дәрс алмаг
әл галдырмаг	бојнуна гојмаг

Һәр дөрдүндән бири сәһвдир.

кәскин	јајлаг
күскүн	ојлаг
мискин	бузлаг
әзкин	гышлаг